พระราชนิพนธ์

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เรื่องวัดสมอราย

อันมีนามว่า ราชาธิวาส

สหธรรมิกสำนักวัดราชาธิวาส

พิมพ์ถวายเป็นธรรมบรรณาการพระราชทานเป็นที่ระลึก

ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยิกาเจ้า

ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๙

พระราชนิพนธ์

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เรื่องวักคสันตราย

ต้นนิทานว่า ราชาธิราช

สมุหราชนิกุลสำนักพระราชวังจัดพิมพ์

พิมพ์ถวายเป็นธรรมบรรณาการพระราชทานเป็นที่ระลึก

ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

วันที่ ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๙

พระราชนิพนธ์

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เรื่องวัดสมอราย

อันมีนามว่า ราชาธิวาส

สหธรรมิกสำนักวัดราชาธิวาส

พิมพ์ถวายเป็นธรรมบรรณาการพระราชทานเป็นที่ระลึก

ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

วันที่ ๒๒ เมษายน พ. ศ. ๒๔๙๙

อาทิสฺสนคาถา

ยา ปน สฺวางฺควฑฺฒนา ปรมราชอยฺยิกา
สทฺธา สีเลน สมฺปนฺนา ยโสโภคสมปฺปีตา
วุฑฺฒา เจว ปียา นาถา ขนฺธิมา ว มหาทุโม
อตฺตตฺถญฺจ ปรตฺถญฺจ ธมฺมํ จรสิ สาธุกํ
อิธ ธมฺมํ จริตฺวาน เปจฺจ สคฺคปรายนา
ตสฺสาทิสามิทํ มยํ ฐานโส อุปกปฺปตุ ฯ

สุขินี โหตุ สพฺพทา ฯ

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

ในชาดกัฏฐกถา ปฐมภาค

ปรมราชเทวิยา กิตฺติโฆสนคาถา

สิริสฺวรินฺทิรา ยา สา   ราชเทวี วรยฺยิกา
สฺวางฺควฑฺฒนาภิธานาย   สุชาตา จกฺกิวํสิเก ฯ
ปญฺจเม จกฺกิวํสสฺส   ราชเทวี สโหทยา
ทยฺยานํ ธมฺมราชสฺส   เปมนียา จ อยฺยิกา ฯ
ปุพฺเพว กตปุญฺญา สา   สทฺธาสีลสมาหิตา
อิธาคตา จ อตฺถาย   รฏฺฐสฺส จ ปชาย จ ฯ
วเหสิ ราชภารญฺจ   ทยฺยิกานํ สิรีมตี
ธมฺมชฺฌาสยสมฺปนฺนา   สีตจฺฉายาว จนฺทิมา ฯ
สงฺฆารามญฺจ สงฺฆญฺจ   นิจฺจํ วา สมเยน วา
ปสนฺนจิตฺตา สกฺกจฺจํ   อุปตฺถมฺภติ ธมฺมโต ฯ
ยํ ยญฺจ รฏฺฐิกํ กิจฺจํ   ยํ กิจฺจํ สาสนสฺส จ
อตฺโถเปกฺขาย ปญฺญาย   ตญฺจ สาเธติ สาทรา ฯ
โลกิโย เจว โย อตฺโถ   โย จตฺโถ ธมฺมิโย มโต
นิปฺผาเทสิ อุโภเปฺยเต   นิจฺจํ หิตสุเขสิกา ฯ
สาสนํ พุทฺธเสฏฺฐสฺส   ปคฺคเหสิ สคารวา
อิธ ธมฺมํ จริตฺวาน   เปจฺจ สคฺเค ปโมทติ ฯ
ตปฺปจฺจยา สทา โหตุ   สุขินี สมฺปรายิเก
อิฏฺฐา กนฺตา มนาปา จ   สมิชฺฌนฺตุ นิรนฺตรํ ฯ

คาถาสรรเสริญพระเกียรติคุณ
แห่งสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสา
อัยิกาเจ้า

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสา อัยิกาเจ้า ผู้ทรงพระคุณธรรมอันประเสริฐ พระนามเดิมว่า พระนางเจ้าสวางควัฒนา เสด็จอุปบัติแล้ว ในพระบรมราชจักรีวงศ์ ทรงเป็นพระราชเทวี ร่วมพระราชหฤทัย ในสมเด็จพระมหากษัตราธิราชเจ้า รัชกาลที่ ๕ แห่งพระราชวงศ์จักรี และทรงเป็นพระบรมราชอัยิกา ที่ทรงเคารพรักอย่างสนิท แห่งสมเด็จพระธรรมราชาธิราชเจ้าของชาวไทย ฯ

อนึ่ง สมเด็จ ฯ พระอัยิกาเจ้าพระองค์นั้น ทรงมีพระบุญญาธิการอันได้ทรงสั่งสมมาแล้วในกาลก่อนแท้ ทรงมีพระราชหฤทัยดำรงมั่นในศรัทธาและศีล เสด็จมาณโลกนี้ เพื่อทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่ประเทศชาติและประชาชน ทรงนำพาพระราชภารกิจ เป็นมิ่งขวัญแห่งทวยชนชาวไทย ทรงสมบูรณ์ด้วยพระราชอัธยาศัยอันมั่นคงในธรรม ทรงมีพระฉายาร่มเย็น ดังดวงจันทร์มีเงาอันเย็นฉะนั้น ทรงมีพระราชหฤทัยเลื่อมใส (ในพระพุทธศาสนา) ทรงอุปถัมภ์บำรุงสังฆาราม และพระภิกษุสงฆ์ ต่างวัดต่างองค์ ทั้งเป็นนิตย์ ทั้งเป็นครั้งคราว โดยธรรมด้วยพระราชคารวะ

อนึ่งโสด กิจใด ๆ อันเนื่องด้วยประเทศชาติ และพระพุทธศาสนา ทรงมีพระราชหฤทัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ให้กิจนั้นสำเร็จได้ ด้วยพระปรีชาที่หยั่งเห็นประโยชน์ ทรงแสวงหาประโยชน์เกื้อกูลและความสุขเนืองนิตย์ ทรงบำเพ็ญประโยชนกิจทั้งฝ่ายคดีโลกและคดีธรรม ๒ ประการให้สำเร็จ ทรงมีความเคารพหนักแน่น ยกย่องเชิดชูพระพุทธศาสนา ทรงประพฤติธรรมในโลกนี้แล้ว เสด็จสวรรคตแล้ว ทรงบันเทิงในโลกสวรรค์

ด้วยเหตุที่มีพระราชจริยาวัตรอันประกอบด้วยประโยชน์นั้นนั้นเป็นปัจจัย ขอสมเด็จ ฯ พระอัยิกาเจ้าพระองค์นั้น จงทรงเสวยสุขเกษมสำราญ ในสวรรคาลัยทิพยสถาน สัมปรายภพ ขอวิบุลผล อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าเจริญใจ จงสำเร็จแด่พระองค์ เนืองนิตย์ ทุกสรรพกาล เทอญ.

สดุดีพระเกียรติคุณ

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยิกาเจ้า

วสันตดิลกฉันท์

๑ องค์ใดพระมิ่งบรมขัต	ติยรัตน์วิไลเลอ
โดยชาติพระชาตินรเสมอ	บมิมีณ แดนดิน
เป็นราชธิดาวรกษัตริย์	จตุรัชชโมฬิน
และองค์พระเทพสุรยุพิน	ปิยมาวดีอร
โดยคุณพระทรงคุณประเสริฐ	วรเลิศสุรามร
พร้อมคุณธรรมิกบวร	จิตมุ่งประโยชน์ผอง
ทรงสร้างคิลานิกสถาน	ก็ประทานธนานอง
เพื่อให้ประชานิกรครอง	สุขกายสบายมาน
ทรงเป็นวโรปถมิกา	ทะนุสาธุกาลนาน
ศาสนาก็ทรงพระอุปการ	ธนทานเถลิงบุญ
มวลสงฆ์สราวกสยัม	ภุธล้ำมโนสุนทร์
ต่างเพิ่มเฉลิมมุทิตคุณ	คณะน้อมถวายพร
โดยวัยเจริญวิวยวุฒิ	บริสุทธิสุนทร
ยืนยงพระวงศ์ทิวะบวร	วรราชสยามินทร์
โดยยศพระยศธรประเสริฐ	ยศเลิศสุนารินทร์
เป็นปิ่นปิเยนทรบดินทร์	และพระอัยยิกาเธอ

สวางควัฑฒนพระนาม กรรามระบือเลอ
นามนี้ประชากรเสนอ กิติซร้องถวายพร
ยามเมื่อเสด็จสวรคต ก็สลดหทัยถอน
ปวงข้า ฯ ก็มิ่มนสวอน วรองค์ยุพาพาน
ต่างน้อมศิโรตม์กรประณม มนตรมอธิษฐาน
ขอองค์พระเทพยุวมาลย์ จรสู่ ณ แดนสรวง ฯ

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า ขุนวิรุฬห์จรรยา ประพันธ์
ในนาม คณะครู–อาจารย์ โรงเรียนวัดราชาธิวาส

คำนำ

สหธรรมิกสำนักวัดราชาธิวาส มาระลึกถึงพระคุณปการ แห่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยิกาเจ้า ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ในฐานะพระอุปถัมภิกาแห่งวัดราชาธิวาสพระองค์หนึ่ง ซึ่งได้พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ ทั้งแก่วัด ทั้งแก่เจ้าอาวาส พระสงฆ์ ศิษย์วัดตลอดถึงอุบาสกอุบาสิกา ตั้งแต่ พ. ศ. ๒๔๕๑ เป็นต้นมา แม้พระองค์ได้เสด็จสวรรคตแล้วก็ตาม หากพระคุณปการนั้น ๆ เตือนใจให้ระลึกถึง จึงได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตพิมพ์หนังสือ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องวัดสมอราย อันมีนามว่า ราชาธิวาส เป็นที่ระลึก โดยเสด็จพระราชกุศล ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง ด้วยกตัญญูกตเวทิตาตามกำลังสามารถ

พระราชนิพนธ์นี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พระพุทธเจ้าหลวง บียมหาราชทรงพระราชวิจารเรื่องวัดสมอราย เป็นทำนองพระราชนิพนธ์ประวัติวัดราชาธิวาส ในสมัยที่ทรงปฏิสังขรณ์วัดนี้ทั้งวัดเหมือนได้ทรงสร้างวัดอีกวัดหนึ่ง เมื่อ พ. ศ. ๒๔๕๓ และเนื่องด้วยพระราชประวัติแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ธรรมหาราชเจ้า ในสมัยที่ทรงผนวชทรงบำเพ็ญพระเนกขัมมบารมี ประทับอยู่ที่วัดราชาธิวาส อันมีพระตำหนักพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ที่คณะได้

วัดราชาธิวาส เป็นราชานุสสรณีย์ในบัดนี้ เป็นพระราชนิพนธ์ที่มีหลักฐานพร้อมด้วยเหตุผลและความจริงบางประการ เป็นที่ประจักษ์แก่พระปรีชาญาณของพระองค์เอง ได้ทรงพระราชนิพนธ์ด้วยพระปรีชาญาณอันสุขุมลึกซึ้งกว้างขวางรอบคอบและยุตติธรรม ซึ่งจะหาผู้เขียนเรื่องนี้ให้เสมอเหมือนพระราชนิพนธ์นี้ได้ยากยิ่งนัก จึงควรสงวนรักษาไว้ให้ปรากฏเป็นโบราณคดี เทอดทูนพระปรีชาสามารถและพระราชศรัทธาที่เป็นญาณสัมปยุตในพระพุทธศาสนา แห่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พระพุทธเจ้าหลวง ปิยมหาราช พระองค์นั้น ตลอดกาลนาน

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้งสองพระองค์ที่กล่าวถึง (รัชกาลที่ ๔ รัชกาลที่ ๕) เป็นที่ทรงเคารพสักการบูชาเหนือเศียรเกล้าแห่งสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ตลอดกาลเนืองนิตย์ การพิมพ์พระราชนิพนธ์นี้ จึงหวังว่าจักเป็นที่สบพระราชอัธยาศัยแห่งสมเด็จพระบรมราชอัยยิกาเจ้าพระองค์นั้น

ในสมัยที่ทรงปฏิสังขรณ์วัดราชาธิวาสนี้ สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า มีพระราชศรัทธาได้โดยเสด็จพระราชกุศลร่วมการปฏิสังขรณ์วัดด้วยพระองค์หนึ่ง และส่วนพระองค์ก็ได้พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์อีกแผนกหนึ่งตั้งแต่นั้นมา เมื่อสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง พระอุปถัมภิกาแห่งวัดราชาธิวาส ได้เสด็จสวรรคตแล้ว ได้ทรงพระ-

กรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้บรรจุพระบรมราชสรีรางคาร สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าพระองค์นั้น ที่พุทธบัลลังก์พระสัมพุทธพรรณี ณ พระอุโบสถวัดราชาธิวาส

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา ฯ ได้ทรงรับเป็นพระอุปถัมภิกาแห่งวัดราชาธิวาส สืบแทนต่อมา ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นนิพัทธกิจประจำปี ที่วัดราชาธิวาส ทรงพระราชอุทิศถวายสนองพระเดชพระคุณแด่สมเด็จพระปิยมาวดี ศรีพัชรินทรมาตา กับทั้งสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ สืบต่อมามิได้ขาด ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้บรรจุพระบรมราชสรีรางคาร สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าพระองค์นั้น ที่พุทธบัลลังก์พระสัมพุทธวัฒโนภาส พระประธานองค์เดิม ณ พระอุโบสถวัดราชาธิวาส

ส่วนพระสรีรางคาร สมเด็จพระปิยมาวดี ศรีพัชรินทรมาตานั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้บรรจุที่พุทธบัลลังก์พระพุทธปฏิมาแบบรัชกาลที่ ๖ ณ พระวิหารสมเด็จพระอัยิกา วัดราชาธิวาส เมื่อวันที่ ๑๓ เมษายน พ. ศ. ๒๔๕๓ ดังปรากฏในจารึกศิลา ซึ่งพิมพ์ต่อจากคำนำนี้แล้วนั้น

ปรมราชเทวิยา กิตฺติโถมนคาถา พระเทพโมลี (วิน ธมฺมสาโร ป. ๙) สำนักวัดราชาธิวาส ซึ่งไปครองวัดแทนเจ้าอาวาสวัดราชผาติการาม ประพันธ์เป็นปัฐยาวัตรฉันท์พากย์มคธ ในนามสหธรรมิกสำนักวัดราชาธิวาส และสดุดีพระเกียรติคุณ ขุนวิรุฬห์จรรยา อาจารย์

ใหญ่โรงเรียนวัดราชาธิวาส ประพันธ์เป็นวสันตดิลกฉันท์พากย์ไทย ในนามคณะครูอาจารย์โรงเรียนวัดราชาธิวาส ซึ่งพิมพ์ต่อจาก อาทิสุสน-กถา คำอุทิศถวายพระราชกุศลส่วนนี้

ในการพิมพ์พระราชนิพนธ์นี้ ได้ให้รักษาตัวอักษรคงไว้ตามต้นฉบับเดิม ซึ่งมีเหลือเก็บรักษาไว้ที่วัดราชาธิวาสเพียงฉบับเดียว และกระดาษก็เก่าชำรุดแล้ว เพื่อรักษาพระราชนิพนธ์อันล้ำค่านี้ไว้เป็นโบราณคดีมิให้สูญ.

สหธรรมิกสำนักวัดราชาธิวาส ขอรับพระราชทานถวายพระราชนิพนธ์นี้ เป็นธรรมบรรณาการพระราชทานเป็นที่ระลึก โดยเสด็จพระราชกุศล ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระบรมราชอัยกาเจ้า

ขอน้อมอุทิศถวายส่วนกุศลทุคคตธรรมบรรณาการนี้ แด่สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยิกาเจ้า ด้วยกัลยาณจิตต์ สัมปยุตด้วยกตัญญูกตเวทิตาธรรม เพื่อสำเร็จเป็นวิบากสมบัติศุภอรรถวิบุลมนุญผลในทิพยสถาน แด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พระอุปถัมภิกาแห่งวัดราชาธิวาส พระองค์นั้น โดยฐานนิยมสมเจตนาอุทิศถวายทุกประการ.

พระธรรมโกศาจารย์

วัดราชาธิวาส

๒๒ เมษายน ๒๔๙๙

จารึกศิลา

ที่พุทธบัลลังก์พระพุทธปฏิมาแบบรัชกาลที่ ๖

ในพระวิหารสมเด็จพระอัยกา ฯ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนายุกาลล่วงแล้ว ๒๔๕๓ พรรษา รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ เดือนเมษายนวันที่ ๑๓ เปนปีที่ ๒ ในรัชกาลประจุบันนี้

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี

ทรงพระอนุสรณคำนึงถึงพระอัยยิกาอันเปนพระชนนีที่พิราลัยแล้ว จะทรงสถาปนาอนุสาวรีที่บรรจุพระอังคารไว้ เพื่อให้เปนที่บำเพญการกุศล แลให้ชักชวนชนเห็นเปนการเจริญบุญกิริยา จึงได้กราบบังคมทูลพระกรุณาแด่สมเด็จพระบรมชนกาธิราช พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเปนพระบรมราชภัศดาแต่เวลายังมีพระชนม์อยู่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้เปนปิยมหาราชเจ้านั้น ได้ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า วัดราชาธิวาศนี้เปนที่สมเด็จพระอัยยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประทับอยู่ในเวลาทรงพระผนวชแห่งหนึ่ง แลพระอัยยิกาก็เปนพระสนมเอก อันเปนที่ทรงพระกรุณายิ่งนัก แลเปนผู้มีความ

สวามิภักดิรักษาความสัตย์สุจริตอยู่จนตลอดชีวิตร จึงมีพระบรม-ราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างวิหารด้านตวันออกเนื่องกับพระเจดีย์ของวัดราชาธิวาศ เปนที่นมัสการพระเจดีย์แลเปนที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ซึ่งสมเด็จพระบรมราชินี พระพันปีหลวงโปรดเกล้า ฯ ให้หล่อขึ้นตามฝีมือช่างอย่างใหม่ในประจุบันนี้ แลสมเด็จพระบรมราชินี พระพันปีหลวง ได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ให้ช่างกระทรวงโยธาธิการกระทำการทั้งปวงนี้สำเร็จแล้ว ครั้นถึงศุภมาศวันปีที่กล่าวมาข้างต้นนี้ พระบาทสมเด็จพระ-ปรเมนทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถพระบรมราชชนนี กับพระบรมวงษานุวงษ์แลพระประยูรญาติทั้งปวงมาบำเพญพระราชกุศลแล้ว แลทรงบรรจุพระอังคารพระ-อัยยิกา กับอัฐิท้าวสุจริตธำรงซึ่งเปนบิดามหายุคของพระอัยยิกาทั้งพระอัฐิพระเจ้าบรมวงษ์เธอ พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนร-ไชย ซึ่งเปนโอรสของพระอัยยิกา ผสมด้วยศิลาซิเมนต์เปนแท่งไม่มีสิ่งของซึ่งมีราคาอันใดประจุด้วยนั้นไว้ภายใต้ฐานพระพุทธรูปในวิหารนี้แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จารึกศิลาประกาศไว้ เพื่อให้ชนทั้งหลายที่จะมาเห็น แล้วรฤกตามพระพุทโธวาทซึ่งสมเด็จพระอัยยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหา-มงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในมคธภาษา

เปนบัจฉิมวาจาว่าดังนี้

ยํยํ มรณํ สั๎ตตานํ   ความตายของสัตว์ทั้ง หลาย ใด ใดเฮย

ตํ อนั๎จฉริยํ   ไม่ประหลาดคือใคร   ห่อนแคล้ว

ยโต เอตํ สั๎พเพสํ มั๎ค โค เพราะเปนที่ทางไป ทั่วทุก หน้าแฮ

อั๎ปปมั๎ตตา โหนตุ   อย่าปรมาทหลงแล้ว   ทุก๎ขสิ้น สู่เกษม

แลทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศล   พระราชทานเพื่อ

ให้บรรลุถึงซึ่งธรรมอันสิ้นสุดแห่งทุกข์นั้น   เทอญ

นิ๎พพาน บั๎จจโย โหตุ

เรื่องวัดสมอราย
อันมีนามว่า ราชาธิวาส

พระราชปรารภ

ทรงพระราชดำริห์ว่า เมื่อแรกจะลงมือปฏิสังขรณ์พระอาราม ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จดข้อความตามพระราชปรารภจะทรงปฏิสังขรณ์พระอาราม มีข้อความกล่าวถึงเรื่องซึ่งเนื่องด้วยพระอารามนี้ลงไว้ในต้นสมุดเรี่ยรายโดยย่อ พอให้ผู้ซึ่งมีใจศรัทธาเลื่อมใสในการพระราชกุศลปฏิสังขรณ์ จะได้ทราบพระราชปรารภไว้บ้าง แต่ผู้ซึ่งออกเรี่ยรายได้มีเวลาอ่านตลอดบ้างมิตลอดบ้าง อ่านเที่ยวเดียวจำไม่ได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เรียบเรียงข้อความพิศดารพอที่จะเป็นเค้าเงื่อนตามที่สืบได้ ลงพิมพ์ไว้ให้ท่านทั้งหลายผู้ซึ่งได้โดยเสด็จในการพระราชกุศล ปฏิสังขรณ์พระอาราม แลหล่อพระสัมพุทธพรรณี ทราบ เพิ่มความประสาทเลื่อมใสในการกุศล ฤๅสนองพระเดชพระคุณโดยความกตัญญูกตเวทีเป็นที่ตั้ง ให้ได้สำเร็จความรื่นรมย์

แถทราบพระราชประวัติโดยชัดเจนอันควรแก่ปรารถนา

ใครสร้างวัดสมอราย

วัดสมอรายนี้ มิได้ปรากฏว่าได้สร้างมาแต่ครั้งใด ผู้ใดเป็นผู้เริ่มสร้าง ดังเช่นวัดเขมาภิรตาราม ซึ่งปรากฏว่าเป็นวัดสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ พระเจ้าอู่ทองทรงสร้าง ประมาณ ๕๕๘ ปีมาแล้วเป็นต้น แต่เมื่อพิเคราะห์ดูโดยชื่อวัด แลพื้นภูมิสถานของวัด ทั้งวัดสมอรายแลวัดสมอแครงซึ่งเป็นคู่กัน เห็นว่าจะเป็นวัดเก่ามาก ก่อนที่ใช้ภาษามคธ ฤๅภาษาไทยใหม่ ๆ พูดเป็นพื้นเมือง เช่นชื่อวัดบวรมงคลเรียกว่าวัดลิงขบ แลวัดดุสิตเป็นต้น ชื่อเป็นภาษาขอมโบราณจึงเห็นว่าจะได้เป็นวัดเก่าแก่ก่อนวัดลิงขบ วัดสมเกลี้ยงวัดโบสถ์ขึ้นไปเป็นแน่ แต่หากเป็นวัดสมถะฝ่ายอรัญวาสีเป็นวัดราษฎร์จึงไม่มีชื่อเสียงผู้สร้าง ฤๅข้อความเค้าเงื่อนว่าได้สร้างเมื่อครั้งใดคราวใด

ชื่อวัดสมอราย

ชื่อซึ่งเรียกว่าสมอราย ตามที่มาเดาแปลกันชั้นหลัง ว่าเพราะมีต้นสมอปลูกเรียงรายอยู่หน้าวัด เป็นความคิดที่ผู้ไม่รู้จักศัพท์ขอมพากย์เดาขึ้นในภาษาไทย จนภายหลังเจ้าอาวาสนำต้นสมอมาปลูกเรียงรายไว้เป็นอันมาก เพื่อจะให้ต้องด้วยนามวัด แต่ต้นสมอทั้งหลายนั้นรู้จักตัวผู้ปลูกอยู่ด้วยกันทุกต้น จึงจะเอาเป็นหลักฐาน ว่าชื่อวัดเกิดขึ้นโดยนิยมของผู้เห็นต้นสมอนั้นไม่ได้ ด้วยชื่อวัดเรียกมาเสียก่อนปลูกต้นสมอช้านาน

อีกประการหนึ่ง วัดสมอแครงซึ่งเป็นวัดคู่กัน จะแปลว่ากระไร เพราะเหตุที่ "แครง" คำนั้นในภาษาไทยรูปเป็นกาบ ๆ สานไว้สำหรับเป็นเครื่องวิดน้ำ หอยที่รูปร่างคล้ายกันเช่นนี้ก็เรียกว่าหอยแครง ฤๅอีกนัยหนึ่งมีผู้ใส่ใจว่าจะเป็นห้อย ด้วยอาไศรย คำว่าชายแครงในเครื่องประดับ เคยอธิบายกันว่าเป็นวัดที่ปลูกสมอร่องแร่งก็มี ถ้อยคำที่อธิบายเช่นนี้เคยได้ยินมาแต่เด็ก ๆ แต่เห็นว่ามาทางอรรถเดียวกันกับที่คิดว่ากระจาดเดิมเรียกว่า "กะจ่าย" ซึ่งข้าพเจ้าเคยถือว่า "กะจาดตล่าย" มาจาก "กะจ่ายตลาด" ตล่ายหายไปเสียจึงเหลือแต่กะจาด จะเอาเป็นหลักฐานไม่ได้

ก็ถ้าหากว่าจะยอมให้เป็นสมอห้อย เขาสมอแครงที่เมืองพิศณุโลก ซึ่งเป็นเจดียสฐานโบราณ อันอ้างว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาประทับ จะมิต้องมีต้นสมอร่องแร่งเต็มไปทั้งภูเขาฤๅ

อีกนัยหนึ่ง เขาสมอคอนที่เมืองลพบุรี จะเป็นต้นสมออะไรที่ควรจะแปลลงเป็นคอน ไม่ใช่สมอลูกเล็กเท่าเม็ดข้าวโภชน์ เพราะเป็นภาษาฝรั่ง ยังไม่รู้จักกันในเวลานั้น

อนึ่งเครื่องที่สำหรับจะถ่วงไว้ฤๅเกี่ยวไว้ ไม่ให้เรือลอยไปเรียกว่า "สมอ" ไม่ใช่จะต้องทำด้วยไม้สมอ จึงจะเกี่ยวอยู่เป็นอันขาด เขาย่อมใช้ก้อนศิลาฤๅไม้แลเหล็ก เป็นเครื่องถ่วงเครื่องเกี่ยว

เพราะฉนั้นคำว่า "สมอ" นี้ออกจากภาษาขอม ที่เรียกว่า

"ถมอ" แปลว่าก้อนศิลา ตัว ถ ไทยเราไม่ใคร่สันทัดเรียก ถ้าคำใดที่เป็นตัว ถ มัก จะเรียกเพี้ยนเป็น ส จนลงเป็นภาษาใช้ ส แทน ถ วัดสมอราย แปลว่ามีก้อนศิลาราย ๆ วัดสมอแครง เขาสมอแครง แปลว่าศิลาแข็ง เขาสมอคอน แปลว่า เมืองก้อนศิลา สมอที่สำหรับทอดเรือ ได้แก่ก้อนศิลาซึ่งเอาหวายถักแล้วเอาเชือกผูก เมื่อเรือจะหยุดแห่งใดเอาหย่อนลงไปให้ถ่วงไว้ในน้ำ ใช้มาตั้งแต่เป็นเวลาใช้เรือเล็ก ๆ ครั้นใช้เรือใหญ่ขึ้นต้องใช้ศิลาก้อนโตยกรื้อลำบาก ถ่วงก็ไม่ใคร่จะอยู่ จึงได้คิดทำขอฤๅขวากด้วยไม้แล้วก็เลยเป็นเหล็ก ซึ่งควรจะใช้ชื่อว่า ขอ แทน สมอ ฤๅ ขวากแทนสมอ แต่ยืดยาวเรียกประดักประเดิดไป จึงคงเรียกสมออย่างเดียวกับก้อนหินที่เคยถ่วงมาแต่ก่อน ถ้าจะพรรณาถึงเรื่องคำสมอแปลว่าหิน ยังมีจะยกมาเทียบได้อีกหลายอย่าง แต่จะยืดยาวพ้นเผือไป จึงทิ้งไว้เป็นตัวอย่างแต่เท่านี้

ด้วยอธิบายดังคิดเห็นฉนี้ จึงขอแปลชื่อวัดสมอรายว่าวัดศิลาราย เป็นชื่อซึ่งตั้งคนละคราวกับวัดสิงขร อันอยู่ตรงกันข้ามคนละฟาก และวัดส้มเกลี้ยง วัดโบสถ์ซึ่งอยู่ต่อ ๆ กันไป ส่วนวัดเขมานั้นมีคำที่เล่ากันมาว่าเป็นที่เข็นเกวียน นัยหนึ่งว่าทอง นัยหนึ่งว่าสินค้าของพระเจ้าอู่ทองมาพักที่วัดนั้น จึงได้ชื่อว่า "วัดเขนมา" เกวียนนั้นไปลงที่ท่าใด วัดริมท่านั้นจึงได้ชื่อว่า "วัดท่าเกวียน" อันกลายมาเป็นวัดตะเคียน คือวัดมหาพฤฒาราม แต่ก็เป็นที่น่าสงไสยเป็น

อันมาก ว่านี้ท่านจะคิดขึ้นประกอบเป็นกะจ่ายอีก วัดเขมาน่าจะชื่อเขมามาแต่เดิม เขมาเป็นชื่อของเมืองเขมร เขมรัฐ เพราะเหตุที่ได้มีเกี่ยวข้องในราชวงษ์นครหลวงกับลโว้ พระราชโอรสและธิดาย่อมทำการวิวาหมงคลแก่กันแลกัน จนถึงเมืองรามบุรีซึ่งตั้งก่อนนามเป็นอโยทธยาอยู่ที่กรุงเก่า ก็เป็นเมืองพระราชบุตรเขยของพระเจ้ากรุงลโว้ อันเป็นสามีนางจามเทวี ซึ่งขึ้นไปเป็นเจ้าแผ่นดินองค์แรกของกรุงหริภุญไชย ก็เป็นเขมร พระนครหลวง บางทีจะได้สร้างวัดเขมานี้ จึงชื่อไว้ว่าวัดเขมะ ฤๅ เขมา แปลว่าวัดเขมร ถ้าจะเดาว่าวัดสมอราย วัดสมอแครงจะเป็นที่กองทัพเรือ สมัคพรรคพวกของเจ้าเขมรเหล่านั้น มาทิ้งศิลาสมอไว้เกลื่อนกลาด ก็น่าจะไปได้ แต่เป็นเดาจัดอยู่หน่อย จึงไม่อยากจะกล่าวยืนยัน แต่วัดเขมาน่าจะเป็นวัดสำคัญกว่าวัดสมอรายสมอแครงจึงได้เกียรติยศในคำเล่าว่าเป็นวัดหลวง ของสมเด็จพระเจ้าอู่ทองมาทรงปฏิสังขรณ์ ธรรมดาคนของเราเล่าอะไร ๆ ไปสุดปลายจมูกอยู่เพียงพระเจ้าอู่ทอง ถือเสียว่าเก่าแก่ที่สุดแล้ว ไม่ใคร่จะต้องการทราบยิ่งขึ้นไปกว่านั้น ผู้ซึ่งได้ฟังคำอธิบายนี้แล้วจะเข้าใจว่า ถ้าเช่นนั้นเขตรแดนเหล่านี้จะมิเป็นของเขมร ซึ่งตั้งอยู่ยังกอรธมคือพระนครหลวงนั้นฤๅ ข้อความไม่เช่นนั้น

กัมโพชประเทศ

คำกัมโพชะ เป็นชื่อของประเทศเขตรแคว้นอันหนึ่ง ในมัชฌิม

ประเทศครั้งพุทธกาล ได้นำชื่อนั้นมาสมมตเรียก เขตรแคว้นแดนดินซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างมัชฌิมประเทศแลกรุงจีนนี้ ว่ากัมโพชประเทศขึ้นอีกครั้งหนึ่งเมื่อภายหลัง กัมโพชประเทศใหม่นี้หาใช่เฉภาะมีแต่พระนครหลวงอาณาจักรเดียวไม่ มีถึง ๗ พระราชอาณาจักรด้วยกันลามขึ้นไปจนถึงฝั่งแม่น้ำโขง ในแดนชานสฤาสยามฝ่ายเหนือซึ่งจดแดนพม่า ใน ๗ พระราชอาณาจักรนั้น อาณาจักรหนึ่งมีเมืองมหานคร ซึ่งมีเจ้าครองเมืองนับเนื่องอยู่ในราชสุริวงษ์แห่งพระเจ้าอาณาจักรนั้น ๆ อีกหลาย ๆ นครอีกชั้นหนึ่ง แต่ล้วนเรียกว่ากัมโพชประเทศทั้งสิ้น พระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในอาณาจักรทั้งปวงนั้น ย่อมเป็นทางสัมพันธมิตรร่วมพระวงษ์กันโดยมาก แลเป็นไมตรีกันบ้าง พระนครหลวงที่เราเรียกว่ากัมพูชาคงอยู่เดียวนี้ เป็นอาณาจักรอันหนึ่งใน ๗ อาณาจักร กรุงศรีอยุทธยาตลอดลงมาจนถึงทะเลอยู่ในอาณาจักรลโว้ ซึ่งเป็นอาณาจักรอันหนึ่งใน ๗ นั้นเหมือนกัน เขตรแดนข้างเหนือขึ้นไปต่ออาณาจักรฉเลียง ข้างตวันออกต่อพระนครหลวง ข้างตวันตกต่อสุพรรณภูมิ ฉเลียงนั้นคือตั้งแต่พิศณุโลกย์ขึ้นไปตลอดจนสวรรคโลกย์ สุพรรณภูมินั้นตั้งแต่เพชรบุรีขึ้นไปจนถึงกาญจนบุรี จะกล่าวถึงพระราชอาณาจักรในกัมโพชประเทศแต่ ๔ เท่านี้ ถ้าจะกล่าวต่อไปจะกลายเป็นพงษาวดาร ที่กล่าวนี้เพื่อจะให้เห็นว่า ชื่อวัดที่เป็นภาษาขอมนี้ไม่ใช่สำแดงว่าอยู่ในอำนาจพระนครหลวง อยู่ในอำนาจพระเจ้ากรุงลโว้ฤๅสวราชอันตั้ง

พระราชธานีอยู่ ณ กรุงลพบุรี ซึ่งได้สืบเชื้อวงษ์มาแต่ก่อนตั้งจุลศักราชเป็นหลายสิบชั่ว จนถึงภายหลังย้ายพระนครลงมาตั้งที่กรุงเก่าฝั่งตวันออก เปลี่ยนชื่อเป็นกรุงศรีอโยทธยา สืบกระษัตริย์มาอีกหลายชั่ว

ภายหลังพระเจ้าอู่ทองอันเป็นวงษ์พระเจ้าแผ่นดินข้างฝ่ายเหนือ ซึ่งได้ลงมาครองกรุงสุพรรณภูมิอยู่หลายชั่วกระษัตริย์แล้วนั้น ยกเข้ามาตั้งที่ตำบลหนองโสน เป็นพระราชธานีใหม่ให้นามอโยทธยาฤๅอยุทธยาตามชื่อเดิม เพิ่มทวาราวดีนำเข้าข้างน่า เหตุด้วยที่ตั้งพระนครใหม่เป็นเกาะมีน้ำล้อมรอบ ดุจกรุงทวาราวดีในโกศลชนบทมัชฌิมประเทศ เพื่อจะให้เป็นเครื่องสังเกตแปลกกันกับกรุงศรีอยุทธยาเดิม ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินกรุงลโว้ตั้งอยู่นั้น เมื่อจะเทียบให้เห็นปรากฏง่ายขึ้น ก็อย่างเดียวกันกับพระราชวังเดิม ซึ่งเป็นโรงเรียนนายร้อยทหารเรือบัดนี้ เป็นพระราชวังซึ่งตั้งอยู่ในกรุงธนบุรี ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ย้ายพระราชวังมาตั้งฝั่งตวันออก รื้อกำแพงฝั่งตวันตกเสีย ขยายกำแพงฝั่งตวันออกให้กว้างออกไป ก็ได้นามว่า กรุงรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยา เป็นคนละเมืองกับกรุงธนบุรี ศรีอยุทธยา ฉนั้น กรุงศรีอยุทธยาเดิมอยู่ฟากตวันออก พระเจ้าอู่ทองย้ายไปสร้างฟากตวันตก ซึ่งมีน้ำล้อมรอบ จึงเติมชื่อเป็นทวาราวดีศรีอยุทธยาฉันใด การที่ย้ายพระนครจากกรุงธนบุรีศรีอยุทธยามาตั้งฝั่งตวันออก ซึ่ง

อยู่ปลายแหลมมีน้ำล้อมเกือบจะรอบ เป็นที่ไว้พระมหามณีรัตนปฏิมากร จึงเปลี่ยนเป็นกรุงรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยาก็ฉันนั้น นามกรุงศรีอยุทธยาย่อมดำรงคงอยู่ เป็นพระราชธานีนครหลวงของพระราชอาณาจักรอันนี้ ช้านานมาได้กว่าพันปี มีเรื่องราวพงษาวดารประเทศอื่น อันยืนยันความถึงเป็นหลายสถาน แต่ใช่กาลที่จะนำมากล่าวในที่นี้

วัดสมอรายซึ่งเป็นวัดราชาธิวาส

วัดสมอรายนี้คงจะได้สร้างมาแต่ครั้งกรุงลโว้ ฤๅกรุงศรีอโยทธยาเดิม ซึ่งยังใช้ภาษาขอมอยู่มากกว่าชั้นหลัง ครั้งกรุงทวาราวดีศรีอยุทธยา เหตุฉนั้นจึงสันนิษฐานว่าวัดนี้เป็นวัดโบราณเก่าแก่มาก อันจะสืบหาผู้เริ่มสร้างไม่ได้ เหตุด้วยวัดไม่เป็นวัดสลักสำคัญดังกล่าวมาแล้ว จึงไม่มีชื่อเสียงปรากฏในเรื่องราวอันใด ซึ่งควรจะยกขึ้นกล่าวถึงได้ จนถึงตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยาอันนี้

วัดสมอรายในกรุงรัตนโกสินทร์

มีเรื่องราวที่จะกล่าวถึงได้ เพียงใน ๑๒๗ ปี ซึ่งวัดนี้กลับเป็นวัดอยู่ในแว่นแคว้นพระมหานครราชธานีหลวง อันชำรุดทรุดโทรมรกร้างด้วยพม่าข้าศึกทำลายเสียยับเยินทั่วไป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทรงพระราชดำริห์จะซ่อมสร้างพระอารามซึ่งร้างชำรุดทรุดโทรมทั่วไป จึงได้ทรงปันเป็นส่วน ๆ ยกไว้เป็น

ส่วนในพระบรมมหาราชวังทรงปฏิสังขรณ์ เช่นวัดโพธิ์ เป็นวัดพระเชตุพน วัดสะแก เป็นวัดสระเกษ วัดเลียบ เป็นวัดราชบุรณ วัดทอง เป็นวัดสุวรรณ ทรงสร้างใหม่ วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดทั้งนี้ทรงปฏิสังขรณ์และสร้างขึ้นโดยประณีต ดุจหนึ่งว่าทำใหม่ทั้งสิ้น ส่วนที่เป็นแต่ปฏิสังขรณ์ เช่นวัดท้ายตลาดโมฬีโลก วัดพลับราชสิทธาราม จนกระทั่งถึงวัดศาลาสี่น่า ที่เปลี่ยนชื่อเป็นวัดคูหาสวรรค์เป็นที่สุด ทรงปฏิสังขรณ์แต่พอประมาณพอใช้ได้ ยังมีวัดที่จะต้องปฏิสังขรณ์อีกเป็นอันมาก จึงทรงแบ่งพระราชทานสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงปฏิสังขรณ์วัดสลัก วัดสำเพง ประทุมคงคา วัดสุวรรณดารารามกรุงเก่า สร้างใหม่คือวัดตองปุ ชนะสงคราม วัดบางลำภู สังเวชวิศยาราม เป็นวัดซึ่งทรงสร้างอย่างประณีตตามพระราชอัธยาไศรย ยังมีวัดที่ทรงปฏิสังขรณ์พอใช้ได้ คือวัดสมอแครง วัดสมอราย วัดส้มเกลี้ยง ซึ่งพวกญวนเข้ารีดเอาเข้าไว้เสียในบ้านญวน มิใช่วัดส้มเกลี้ยงเดี๋ยวนี้ แลวัดโบสถ์ในคลองสามเสนแลอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก กรมพระราชวังหลังทรงปฏิสังขรณ์วัดบางว้าน้อย คือวัดอมรินทาราม วัดเชิงเลน คือวัดบพิตรพิมุข พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชในเวลานั้น จึงทรงปฏิสังขรณ์วัดแจ้ง ซึ่งเป็นวัดอรุณราชวราราม แลวัดสวนหลวง ซึ่งเป็นวัดไชยพฤกษมาลา ยังสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ

สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ แลข้าราชการผู้ใหญ่ก็ได้รับแบ่งไปสร้างพระอาราม องค์ละวัดหนึ่งบ้างสองวัดบ้างทุก ๆ พระองค์ วัดในกรุงจึงค่อยเฟื่องฟูหายรกร้างขึ้น สมควรแก่ที่ตั้งขึ้นเป็นพระมหานคร

วัดสมอรายเป็นวัดวังน่า

วัดสมอราย ตามที่กล่าวมาแล้วว่าเป็นส่วนของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาททรงปฏิสังขรณ์ ครั้นเมื่อลงมือจับทำครั้งนี้ ได้ขุดผนังเข้าไปทำรากสอดรับ ได้อิฐปีดทองซึ่งก่อฤกษ์พระอุโบสถทั้ง ๔ มุม ก็ปรากฏว่าพระอุโบสถซึ่งเห็นอยู่บัดนี้ เห็นจะได้รื้อของเก่าลงก่อขึ้นใหม่ทั้งหลัง ทรวดทรงสัณฐานจึงเป็นตึกฝรั่งอย่างโบราณ ซึ่งได้ทำอยู่ในแถบข้างวังน่าเป็นอันมาก อิฐที่ก่อฤกษ์นั้นก็เป็นอิฐขนาดที่ทำวังน่า นับว่าวังน่าทรงสร้างพระอุโบสถเป็นแน่ นอกนั้นก็ไม่มีอันใดปรากฏว่าเป็นของเก่า เพราะได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงต่อมาตามลำดับแผ่นดิน ดังจะได้กล่าวสืบไปในภายน่า

สมภารวัดสมอราย

ผู้ซึ่งเป็นสมภารวัดสมอรายนี้ ออกจะงง ๆ ไปเสียแล้ว เพราะได้ฟังมาแต่ก่อนก็ไม่สู้จะใส่ใจนัก ครั้นเมื่อเวลาจะต้องการขึ้นครั้งนี้ แห่งนี้ก็กล่าวว่าเช่นนั้นแห่งนั้นก็กล่าวว่าเช่นนี้ ผู้นี้บอกว่าเช่นนั้นผู้นั้นบอกว่าเช่นนี้ จึงได้เรียบเรียงลงตามที่ได้รู้มาจาก

แห่งใดอย่างไร ให้ท่านผู้อ่านวินิจฉัยเอง

ตามซึ่งข้าพเจ้าได้ยินพระภาวนาภิรามบอกนั้น นับชื่อปัญญาพิศาลเถร ๒ หน ธรรมวิโรจน์ ๓ หน แต่จะลำดับกันอย่างไร ชื่อเดิมอย่างไรเธอก็บอก แต่ไม่ได้จำไว้

ครั้นพลิกดูในพระราชพงษาวดารสมเด็จพระปรมานุชิตทรงแต่ง ซึ่งเขารวมเข้าเป็นเล่มเดียวกัน น่า ๓๘๒ มีว่า

"แล้วให้นิมนต์พระอาจารย์วัดท่าหอย คลองตเคียนแขวงกรุงเก่าลงมาอยู่วัดพลับ เป็นพระญาณสังวรเถร

ให้พระอาจารย์วัดสมอรายเป็นพระปัญญาวิสารเถร"

ในพงษาวดารรัตนโกสินทร์น่า ๑๑๘ ว่า "แล้วโปรดให้นิมนต์พระอาจารย์วัดท่าหอย คลองตเคียนแขวงกรุงเก่ามาอยู่วัดพลับ เป็นพระญาณสังวรเถร

ให้พระอาจารย์ศรีวัดสมอรายเป็นพระปัญญาพิสารเถร"

ครั้นภายหลังกรมขุนสมมตเปคัดข้อความมาจากสมุดถือเผ้าของพระยาศรีสุนทรโวหาร (ฟัก) มีข้อความว่า

"พระปัญญาพิศาลเถร (นาค) จะเป็นปีอะไรไม่ทราบ แต่อายุอ่อนกว่าพระสังฆราชวัดราชสิทธิ์ (คือพระญาณสังวรเถรที่กล่าวในพงษาวดาร) พระสังฆราชวัดราชสิทธิ์เกิดปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๐๙๕ พระปัญญาพิศาลเถร (นาค) เดิมบวชอยู่วัดโคกแสงในกรุงเก่าแล้วไปอยู่วัดนางบวช แขวงสุพรรณบุรี แล้วกลับมาอยู่วัดโคกแสงบ้าง

เมื่อกรุงเสียหนีออกไปอยู่เมืองเขมรหลายปี จนเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เป็นแม่ทัพ เสด็จไปปราบเมืองเขมรคราวแรก เมื่อทัพกลับตามเสด็จเข้ามา จึงมาอยู่ในวัดสมอรายนี้ แต่นั้นมาถึงมรณภาพ ปีรกาตรีศก จุลศักราช ๑๑๖๓"

กรมหมื่นสวัสดิวัตนวิศิษฎ์ ซึ่งเป็นผู้บวชอยู่วัดราชาธิวาสกล่าวว่า "ได้ทราบว่าพระอาจารย์วัดโคกมลิกรุงเก่า เมื่อกรุงเสียหนีออกไปอยู่เมืองเขมร กลับเข้ามากับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์" ความก็แปลกไปอีกอย่างหนึ่ง

พระพิมลธรรมกล่าวว่า "พระปัญญาพิศาลเถรในวัดราชาธิวาสทราบว่ามีแต่องค์เดียว นอกนั้นเป็นธรรมวิโรจน์ทั้งสิ้น"

ความก็ผิดกันไปกับพระภาวนาภิรามว่า ข้าพเจ้าจึงจะขอลาไม่ยืนยันว่าชื่อใด แต่คงเป็นพระปัญญาพิศาลเถร ฤๅปัญญาพิสารเถรเป็นเจ้าอาวาสองค์แรกนั้นแน่ แต่ข้อซึ่งว่ามีปัญญาพิศาลเถรแต่องค์เดียวนั้นเห็นจะคลาศเคลื่อน น่าจะเป็น ๒ อย่างเช่นข้าพเจ้าจำได้ว่าพระภาวนาภิรามบอกเช่นนั้น เหตุด้วยมีพยานคือ

ในจดหมายพระยาศรีสุนทรโวหาร (ฟัก) ว่าพระปัญญาพิศาลเถร (นาค) ถึงมรณภาพปีรกาตรีศก จุลศักราช ๑๑๖๓ เช่นได้กล่าวมาแล้ว แต่ครั้นเมื่อปีขาลอัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘ อุปราชาภิเศกพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวร มีชื่อพระปัญญาวิสารเถร ถวายน้ำพระพุทธมนต์ในหมู่พระ-

ราชาคณะผู้ใหญ่ แลพระอาจารย์วิปัสนาซึ่งมาแต่บางช้าง รวม ๑๔ รูปด้วยกัน นับว่ามีพระราชาคณะอรัญวาสี ๒ คือพระญาณสังวรเถรวัดพลับ แลพระปัญญาวิสารเถรวัดสมอราย พระปัญญาวิสารองค์ที่ถวายน้ำนี้อยู่เกินมาจากเวลาที่กำหนดว่าพระปัญญาพิศาลเถร (นาค) ถึงมรณภาพถึง ๕ ปี ถ้าหากว่าไม่เป็นพระอาจารย์ที่เคยทรงนับถือ คงจะไม่ให้ถวายน้ำ เพราะพระสวดมนต์ในการอุปราชาภิเศกนั้นถึง ๕๓ องค์ ได้ถวายน้ำแต่ ๑๔ องค์เท่านั้น ถ้าเช่นนี้น่าจะเข้าใจว่า ที่โจทย์เถียงกันว่าองค์หนึ่งชื่อนาค องค์หนึ่งชื่อศรี น่าจะถูกทั้ง ๒ ชื่อ เพราะเป็นปัญญาพิศาลเถรด้วยกันทั้งคู่ น่าจะจริงดังที่จำได้ ว่าพระภาวนาภิรามบอก ว่ามีพระปัญญาพิศาลเถร ๒ องค์นั้น

ครั้งนี้มีพงษาวดารเขมรมาอีกฉบับหนึ่ง ในปีมะเมียโทศกจุลศักราช ๑๑๗๒ มีข้อความว่า " ลุข้างขึ้นเดือน ๓ นั้น พระมหาสังฆราช พระธรรมวิปัสนาผู้ราชครู ที่นิมนต์มาแต่เมืองนครวัดมาถวายพระพรเยี่ยมพระบาทผู้เป็นเจ้า เสด็จทรงนับถือเป็นอันมากด้วยเป็นพระราชครูแต่สมเด็จพระบวรราชบิดา เมื่อยังมีพระชนม์อยู่ แลเสด็จอยู่ทรงผนวชวัดสมอราย ได้สั่งสอนพระกรรมฐาน พระธรรมทั้งหลาย เหตุดังนั้นพระบาทผู้เป็นเจ้า กับสมเด็จพระท้าวกระษัตรีย์บรมบพิตรสมเด็จพระราชมารดา ทรงศรัทธานิมนต์มหาสังฆราช พระธรรมวิปัสนา ไปสร้างพระราชกุศลบนเขาพระราชทรัพย์

แล้วพระบาทผู้เป็นเจ้า กับสมเด็จพระอนุชาทั้ง ๓ พระองค์ ทรงผนวช ในสำนักพระมหาสังฆราช พระธรรมวิปัสนาเป็นประธาน ได้เรียนพระธรรมกรรมฐาน ลุข้างขึ้นเดือน ๔ พระมหาสังฆราชพระธรรมวิปัสนา ถวายพระพรลาพระบาทผู้เป็นเจ้า ๆ ตรัสใช้พระยาพระคลังนอง พระยาศรีภูเบศราไชย พระยาธิกวงษ์ พระราชสิทธิแก ให้จัดส่งสมเด็จพระธรรมวิปัสนา ไปสร้างพระบาทศิลาอยู่บนเขาสันธุก"

เรื่องราวที่กล่าวนี้เป็นเวลาองค์จันทร์เป็นพระอุไทยราชา เจ้ากรุงกัมพูชา พระบวรบิดาที่อ้างถึงนั้นคือนักพระองค์เอง ซึ่งเป็นพระนารายน์รามาธิบดี ที่ได้บวชวัดราชาธิวาส พร้อมกับกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์

เมื่อกล่าวถึงเรื่องอื่นแล้ว กล่าวถึงพระธรรมวิปัสนาสร้างพระบาทที่เขาสันธุกสำเร็จ กลับมาถวายพระราชกุศล องค์จันทร์ให้ปลูกกุฎีถวายอยู่ข้างตวันออกเขาพระราชทรัพย์ สมเด็จพระมหาอุปโยวราชองค์สงวนทรงผนวชอยู่กับสมเด็จพระธรรมวิปัสนา ข้อความที่ว่าต่อมาข้างหลังไม่สู้แจ่มแจ้ง แต่ดูเหมือนว่าพระมหาสังฆราชและพระพรหมมุนี นอง อาจารย์องค์ด้วง ได้หนีตามพระมหาอุปโยวราชแลองค์ด้วงมากรุงเทพ ฯ เป็นอันได้ความว่าสมเด็จพระธรรมวิปัสนาองค์นี้ไปจากวัดสมอรายแลเป็นผู้ได้บวชอยู่เก่า เคยเป็นอาจารย์นักพระองค์เอง แต่น่าจะไม่ใช่พระปัญญาพิศาลเถรองค์ที่ ๒

จะว่าตามลำดับใดก็ตาม ต่อพระปัญญาพิศาลเถรองค์เดียว

ฤๅ ๒ องค์นี้ ก็ถึงพระธรรมวิโรจน์อันกล่าวกันว่าชื่อคง ที่เรียกว่าเจ้าคุณต้นส้มอ คืออยู่กุฎีคณะหลังพระเจดีย์ ที่มีต้นส้มอ กุฎีอื่นชำรุดพังหมดแล้วยังเหลืออยู่แต่หอสวดมนต์ซึ่งใช้เป็นโรงเรียน เมื่อเวลาลงมือปฏิสังขรณ์ครั้งนั้น ท่านต้นส้มอองค์นี้เห็นจะเป็นสมภารเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาประทับคราวแรก ต่อนั้นมีธรรมวิโรจน์อีกองค์หนึ่ง จะชื่ออะไรไม่ทราบ มีคุณวิเศษในการเศกเป่าต่างกัน แต่สมภารองค์ที่ข้าพเจ้ารู้จักนั้น คือพระธรรมวิโรจน์ (นก) เขาว่าเดิมเป็นแขก เป็นธรรมยุติกาแต่อยู่ครองวัดมหานิกายอย่างเดียวกับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี) อยู่วัดประทุมคงคา พระเทพกระวี (นิ่ม) อยู่วัดเครือวัลย์ ดูเหมือนจะมีธรรมยุติกาแต่วัดละ ๒ องค์เท่านั้น ครั้นพระธรรมวิโรจน์ (นก) ถึงแก่มรณภาพแล้ว พระครูภาวนาภิรมย์ (ชื่อรอด) จึงได้เป็นพระภาวนาภิราม ถือพัดงาสานในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ ฤๅเมื่อสมเด็จพระวันรัต (ทับ) เป็นพระอริยมุนีอยู่ต่อมา จนถึงเวลาย้ายไปอยู่วัดโสมนัส ไม่ได้เป็นเจ้าอาวาส เจ้าอาวาสเป็นฝ่ายมหานิกาย ข้างธรรมยุติกาควบคุมคณะอยู่ฟากข้างใต้พระอุโบสถส่วนหนึ่งต่างหาก พระสงฆ์วัดสมอราย เวลาแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจำนวน ๕๐ เศษ ไม่ถึง ๖๐ เสมอมา มีหลักคือหมู่กุฎีแลบัญชีแจกเงินเมื่อจวนสวรรคตรัชกาลที่ ๓ ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เคยเห็นมีจำนวน

ไม่เกิน ๓๐ แต่ตกมาถึงแผ่นดินประจุบันนี้ ตอนปลาย ๆ เวลาของพระภาวนาภิรามพระยิ่งลดถอยน้อยลง เพราะเกิดการวิวาทแตกร้าวกันจนภายหลังเกือบจะไม่มีพระสงฆ์อยู่ จึงได้ตกลงเป็นอันรุเลิกพระเก่าแยกย้ายกันไป นิมนต์สมเด็จพระพุฒาจารย์ แต่เมื่อยังเป็นพระศรีวิสุทธิวงษ์อยู่วัดโสมนัศวิหารมาครองวัดราชาธิวาส เพราะเหตุที่บ้านเรือนอยู่ใกล้ แลเคยบวชเป็นเณรอยู่ในสำนักพระภาวนาภิรามอันเป็นมหานิกายแต่เป็นปลัดสมเด็จพระวันรัต (ทับ) เมื่อเป็นพระอริยมุนีอยู่วัดสมอรายนั้น แต่นั้นมาวัดสมอรายก็เปลี่ยนเป็นวัดธรรมยุติกาล้วนแต่อยู่ข้างจะเคราะห์ร้ายตอนหลังนี้ สมเด็จพระพุฒาจารย์ เป็นผู้ซึ่งมีอัธยาไศรยเรื่อย ๆ จึงเป็นเหตุให้เจ้าคณะคิดเห็นว่าควรจะอุดหนุนในการปกครองวัด จึงได้จัดพระราชาคณะมาช่วยค้ำจุนถึง ๒ คราวคือพระภัทรธรรมธาดา กลับมาจากเมืองสงขลาให้ขึ้นมาอยู่ ก็มาเกิดวิวาทกับชาวบ้าน ต้องย้ายกลับไปวัดส้มเกลี้ยงตามเดิม ญาณรักขิต (เบี้ย) อิกคนหนึ่งมาจากวัดมกุฎกระษัตริย์ก็มาต้องอธิกรณ์ จนต้องบังคับให้ออกจากวัดไป ไม่เป็นผลดีอันใด พระสงฆ์ในวัดก็ร่วงโรยลงเหลืออยู่สิบห้าสิบหกรูป จนถึงเวลาที่ลงมือปฏิสังขรณ์ครั้งนี้

ประเพณีปกครองวัด

การปกครองวัดสมอรายนี้ แต่เดิมเป็นประเพณีวัดฝ่ายสมถะแท้ เมื่อแรกตั้งพระนครใหม่ ๆ แต่พอพ้นจากคูพระนครคลองบางลำภูออกมาแล้ว ก็รกร้าง มีต้นไม้ใหญ่หนาบ้างบางบ้างออกมาจนกระทั่งถึง

วัดสมอแครงเป็นป่าไม้ใหญ่ทึบติดต่อกันกับวัดสมอรายเต็มไปด้วยฝูงลิงอาไศรยอยู่ วัดสมอแครงแลวัดสมอรายเป็นวัดฝ่ายสมถะลัทธิเดียวกัน คือห้ามไม่ให้มีศิษย์ทั้ง ๒ วัด เวลาเช้าเข้าไปบิณฑบาตในพระนคร กลับมาฉันพร้อมกันทั้ง ๒ วัดที่ศาลากลางย่าน เฉลี่ยอาหารกันตามที่หาได้ ครั้นเมื่อเสร็จภัตรกิจแล้วก็ต่างคนต่างถือบาตรเข้าในวัด เจริญสมณธรรมโดยกวดขัน การรักษาวัดนั้นเป็นข้อวัตรปฏิบัติสำคัญของฝ่ายสมถะ ไม่ตัดโค่นต้นไม้ใหญ่ลง ปล่อยให้พุ่มชิดกันเบียดแน่น แต่ลานวัดนั้นกวาดให้เตียนสอาดอยู่เสมอ

จนมีคำเล่าว่าในกาลครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จะเสด็จมาพระราชทานพระกฐิน เจ้าพนักงานกล่วงน่ามาตรวจดูที่วัด เห็นกิ่งไม้ในทางเสด็จพระราชดำเนินเกะกะเกรงจะกีดพระกลด จึงจะตัดกิ่งไม้นั้นเสีย พระราชาคณะเจ้าอาวาสห้ามไม่ยอมให้ตัด ว่าจะเสด็จมาก็ตามมิเสด็จมาก็ตามเถิด พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ต้องเสด็จทั้งไม่ได้ตัดกิ่งไม้เช่นนั้น เพราะทรงทราบลัทธิของวัดดีกว่าเจ้าพนักงานที่มาจัดการ คูที่ขุดไว้น่าพระอุโบสถเพื่อจะเป็นที่พระสงฆ์ได้สรงน้ำ มีกติกาห้ามไว้มิให้พระสงฆ์ลงไปอาบน้ำที่ท่าน่าวัด การวัตรปฏิบัติแลกติกาอันนี้ ย่อมถือสืบ ๆ กันมาจนถึงเจ้าอาวาสชั้นหลัง ๆ วัดสมอรายจึงเป็นที่นับถือของประชุมชนทั่วไปว่าเป็นวัดซึ่งประพฤติมั่นคงในสมณวัตร์ แลเชี่ยวชาญในการวิปัสนาธุระ ซึ่งเป็นที่มีชื่อเสียงอยู่ ๓ วัด คือวัดพลับราชสิทธารามวัด ๑

วัดเงินบางพรหมซึ่งเป็นวัดรัชฎาธิฐานวัด ๑ อันสมเด็จกรมพระอมรินทรามาตย์ทรงปฏิสังขรณ์

แต่มีคุณวิเศษนอกจากนั้นออกไปอีก ในเชิงสวดสำธยายต่าง ๆ วัดพลับและวัดสมอรายต่างลัทธิไม่เหมือนกัน วัดสมอรายสวดมนต์สังโยคไว้ระยะยังนาน แลเรียกอักษรรระละเบา ข้างฝ่ายวัดราชสิทธิ์สวดเสียงแจ่มแจ้วใส ในการสวดญัติกรรมวาจา ใช้เริ่มด้วยนโม ๕ ชั้นท่านองก็ต่างกัน แต่วัดราชาธิวาสเป็นต่อ ในทางสวดพระธรรมกะแลสหัสไนย เมื่อครั้งสมเด็จกรมพระเทพศิรินทรามาตย์สิ้นพระชนม์ เสด็จพระราชดำเนินบำเพ็ญพระราชกุศลที่พระศพ ทรงฟังพระสงฆ์พิธีธรรมสวดพระธรรมกะ ไม่เป็นที่ต้องพระราชหฤทัยรับสั่งว่าเคลื่อนคลาศมาก ทรงแนะนำตักเตือนก็แก้ไม่ไหว จึงโปรดให้นิมนต์พระวัดราชาธิวาสไปสวดแล้วให้พระสมุหริดแลพระใบฎีกายาซึ่งทรงพระกรุณาโปรดปรานมากเป็นครูสอนพระพิธีธรรม ให้สวดพระธรรมกะแลสหัสไนย แต่เดิมมาไม่มีวัดใดสวดสหัสไนยได้นอกจากวัดราชาธิวาส ตั้งแต่โปรดให้สอนครั้งนั้นต่อมามีการพระศพแห่งใดก็สวดสหัสไนยเสียโดยมาก จนกระทั่งถึงบัดนี้พระธรรมกะออกจะสูญสวดไม่ได้ ข้างฝ่ายวัดพลับ ถนัดในทางเทศนามหาชาติ เคยมีพระเทศน์ดี ๆ แต่วัดราชาธิวาสนี้ ไม่เคยมีปรากฏว่าพระเทศนามหาชาติดี ส่วนวัดเงินบางพรหมคือวัดรัชฎาธิฐานนั้น ปรากฏกวดขันในทางวินัยปฏิบัติ กวดขันจนถึงใช้ทัณฑกรรม ในการสวดเรียนก็ดี แต่ไม่

ปรากฏถึงเป็นอย่างวิเศษเช่นวัดสมอรายและวัดพลับ

ทรงผนวชพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เสด็จดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เมื่อพระชนมายุ ๑๖ พรรษา ครั้นเมื่อเจริญพระชนมายุถึงเวลาควรที่จะทรงอุปสมบท จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ จัดการให้ทรงผนวชในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทร์รณเรศ อันเป็นพระโอรสสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี และสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ อันเป็นพระโอรสสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอทั้ง ๒ พระองค์นี้มีพระชนมายุมากกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ จึงเป็นปัญหาเกิดขึ้นว่าพระองค์ใดจะควรออกน่า จนถึงต้องให้เสนาบดีปฤกษา เสนาบดีพร้อมกันเห็นว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอดำรงพระเกียรติยศใหญ่กว่าควรให้ออกน่า ด้วยเหตุฉนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงเป็นเจ้านายพระองค์แรก ซึ่งได้ทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่นั้นก็เป็นธรรมเนียมสืบมาว่า ถ้าเจ้านายพระองค์ใดตลอดจนถึงหม่อมเจ้า ไม่ได้ทรงผนวชในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ต้องไปผนวช ณ พระอุโบสถอื่นแล้ว ย่อมมีที่เสียอยู่อย่างใดมิมากก็

น้อย ด้วยเหตุฉนั้นเจ้านายที่ไม่มีโทษจะไปทรงผนวชที่อื่นไม่ได้ เป็นประเพณีเกิดขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์แห่งเดียวดังนี้

แต่ส่วนวัดที่ประทับนั้นไม่กำหนด สุดแต่ความนับถือฤๅความสดวก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อาจารย์เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณรท่านมี แต่เป็นข้อบาดหมางกับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท มาแต่ครั้งกรุงธนบุรี รับสั่งให้สึกมาลงโทษจะประหารชีวิตร พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทูลขอโทษไว้ เพราะฉนั้นเมื่อเวลาทรงผนวชเป็นภิกษุนั้น จึงต้องเลือกหาพระอาจารย์องค์อื่น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ แลพระบาทสมเด็จพระพุทธ-เลิศหล้านภาลัย ทั้ง ๒ พระองค์ทรงเลื่อมใสในคุณธรรมของพระบัญญาพิศาลเถรวัดสมอราย จึงได้เสด็จขึ้นมาประทับประพฤติพรหมจรรย์อยู่ในสำนักพระบัญญาพิศาลเถร ได้ทรงสมาทานธุดงควัตรมีแต่เตจีวริกเป็นต้น แลทรงบำเพ็ญพระสมถะกรรมฐาน แลวิปัสนากรรมฐาน จนตลอดเวลาทรงผนวช เมื่อเวลาทำการพระราชพิธีอุปราชาภิเศกและปราบดาภิเศก พระบัญญาพิศาลเถรก็ได้ถวายน้ำพระพุทธมนต์ ในเวลาสรงพระมุรธาภิเศกทั้ง ๒ ครั้ง

ทรงผนวชกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์

ครั้นเมื่อกรมพระราชวังบวรพระองค์ที่ ๒ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์ทรงผนวช มีนัก

พระองค์เอง เจ้ากรุงกัมพูชา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทรงรับเข้ามาเลี้ยงไว้เป็นพระราชบุตรบุญธรรมแต่ยังเยาว์อยู่ แลพระพงษ์นรินทร์ ซึ่งเป็นโอรสเจ้ากรุงธนบุรี ผนวชเป็นหางนาค ได้มีการแห่นาคครั้งนั้นเป็นการใหญ่ ต่อตเข้มีล้อเลื่อนให้ลครโขนงิ้วขึ้นเล่นไปในเวลาแห่ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทรงเครื่องต้นซึ่งสร้างขึ้นใหม่เต็มทั้งสำรับ ทรงพระมหามงกุฎ นักพระองค์เองสอดชฎาพระกฐิน พระพงษ์นรินทร์สอดชฎาเดินหนทัดกรรเจียก เป็นการพิเศษทั้งสาม ครั้นเมื่อทรงผนวชแล้วเสด็จมาประทับอยู่วัดสมอราย นักพระองค์เองซึ่งภายหลังเป็นสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี เจ้ากรุงกัมพูชาก็ตามเสด็จมาอยู่ในวัดนี้ด้วย

สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์รับสั่งเล่าว่า พระปัญญาพิศาลเถร เป็นผู้เชี่ยวชาญหาญอาจมากนัก เมื่อเวลากรมพระราชวังทรงผนวช ทรงสมาทานบังสุกุลแลเตจีวริกธุดงค์ เมื่อพระราชวงษานุวงษ์ แลข้าราชทราบความก็พากันสงสาร ว่าเคยทรงสำราญพระกาย จะมาต้องทรมานทรงผ้าแต่ ๓ ผืน ซ้ำจะหาผ้าอื่นนอกจากที่พระอุปัชฌาย์ให้ในเวลาอุปสมบท ซึ่งถือกันว่าเป็นบังสุกุลจีวรนอกจากผ้าที่เขาทิ้งเสีย ฤๅชักจากศพจริงไม่ได้ จะต้องทรงซ้ำอยู่เช่นนั้นเป็นหลายเดือน จึงพากันมาทอดผ้าป่าถวาย แต่กรมพระราชวังตั้งพระหฤทัยจะสันโดษให้เต็มตามกิจซึ่งควรบำเพ็ญ จึงรับสั่งให้ไปทอดถวายพระอาจารย์ ภายหลังพระอาจารย์ถูกกวนหนักเข้า ทราบว่า

กรมพระราชวังเป็นผู้ทรงแนะนำ จึงเชิญเสด็จขึ้นไปประณาม กรมพระราชวังก็ทรงพระอุส่าหะไปขอษมาโทษถึง ๒ ครั้ง พระอาจารย์ก็ไม่ถอนประณาม จนต้องทรงผ้าชุบน้ำขึ้นไปขอษมา พระอุปัชฌาย์จึงได้ยอมถอนประณาม ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เป็นที่ต้องพระราชหฤทัยเป็นอันมาก ข้อซึ่งสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์รับสั่งเล่าให้ฟังนี้ด้วยท่านขู่ ว่าถ้าเกะกะไปท่านจะประณามให้เหมือนเช่นนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงโปรด ไม่กริ้วท่าน ด้วยมีแบบอย่างมาแล้ว

ต่อนั้นมาเจ้านายพระองค์อื่น ๆ เห็นจะได้ทรงผนวชที่นี่อีกหลายองค์ ที่ปรากฏนั้นคือ หม่อมเหม็น เมื่อยังเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าอภัยธิเบศร์ ได้ทรงผนวชในพระอารามนี้

ทรงผนวชพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อถึงกำหนดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงผนวชนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไม่ทรงสำราญพระราชหฤทัย ด้วยช้างเผือกล้มถึง ๒ ช้างติด ๆ กัน จึงได้โปรดให้จัดการทรงผนวชอย่างเงียบ ๆ ไม่มีกระบวนแห่ มีร่างรับสั่งยังอยู่ การทรงผนวชครั้งนั้น มีเจ้านายเป็นหางนาคถึง ๗ องค์ด้วยกัน ที่ทรงผนวชเป็นภิกษุสององค์ คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหมายเรียกทูลกระหม่อมพระองค์ใหญ่ และพระองค์เจ้าอำไภ ในพระสัมพันธ

วงษ์เธอกรมหมื่นเสนีบริรักษ์ ทรงผนวชสามเณร ๖ พระองค์ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้านัดรัตนคือ พระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมหมื่นอลงกฎกิจปรีชา หม่อมเจ้าโต หม่อมเจ้าบุตร ในสมเด็จพระสัมพันธวงษ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี หม่อมเจ้าศิริ คือสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ หม่อมเจ้าลักขณา คือพระเจ้าราชวรวงษ์เธอพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ ในกรมหมื่นเจษฎาบดินทร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมเจ้าศิริ ในพระเจ้าอัยกาเธอ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ทรงจำเริญพระเกษาที่ทิมดาบคด แล้วสมโภชเวียนเทียน ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน วันอาทิตย์เดือน ๘ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีวอกฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ สมโภชแล้วเสด็จประทับอยู่ ณ หอพระมณเฑียรธรรม ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันจันทร์เดือน ๘ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลาเช้า ๒ โมง ๙ บาท พระฤกษ์เสด็จออกทรงผนวช ณ พระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระอุปัชฌายคู่สวดคณะปรก ๕๐ รูป เมื่อทรงผนวชแล้วเสด็จทรงทำอุปัชฌายวัตรอยู่วัดมหาธาตุแต่ ๓ วันเท่านั้น ก็เสด็จขึ้นมาประทับอยู่วัดสมอราย ขณะนั้นพระปัญญาพิศาลเถรถึงมรณภาพแล้ว พระธรรมวิโรจน์ อันกล่าวกันว่ามีปาฏิหารเชี่ยวชาญในทางวิปัสนาเหมือนกันเป็นเจ้าอาวาส

พอทรงผนวชแล้วได้ ๑๓ วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทรงพระประชวร ตั้งแต่ ณ วันเสาร์เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ มาถึงวันพุฒ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีวอกฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖

ก็เสด็จสวรรคต ในเมื่อเวลาทรงพระประชวร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเข้าไปประทับอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม รับสั่งเล่าให้ข้าพเจ้าฟังเองว่า ได้เสด็จเข้าไปในที่ทรงพระประชวรนั้นทุกวัน ประทับที่พระแท่นทรงเครื่อง ซึ่งอยู่เคียงกันกับพระแท่นที่ทรงศีล ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน องค์ตวันออก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระประชวรแลเสด็จสวรรคตในที่นั้น เมื่อเวลาเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรรแสงจนประชวรลมวูบไม่รู้สึกพระองค์ ตกลงมาจากพระแท่น ต้องประคองพระองค์กลับออกมาภายนอก

การทรงศึกษา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเริ่มศึกษาอักขรสมัย ณ สำนักวัดท้ายตลาด พร้อมด้วยเจ้านาย ซึ่งเป็นพระราชโอรส พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อันยังดำรงพระเกียรติยศ เป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จประทับอยู่ณพระราชวังเดิม ครั้นเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ได้เสด็จออกทรงผนวชเป็นสามเณร ณ วัดมหาธาตุ ๗ เดือน ทรงเริ่มเรียนอักขรสมัยในฝ่ายภาษาบาลีมาแต่ก่อนทรงผนวชเณร ครั้นเมื่อทรงผนวชก็เป็นโอกาศที่ได้ทรงเล่าเรียนมากขึ้นโดยลำ

ดับ จนถาผนวชมาแล้วก็ยังเสด็จไปเรียนต่อที่หอพระมณเฑียรธรรม พร้อมกันไปกับทรงเรียนศิลปศาตร ทรงปืนที่โรงแสง แลทรงช้าง ทรงม้าในสำนักเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช (บุญรอด) แลพระบาท สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเอง ทรงครอบพระราชทานในการทรง ม้า การทรงเรียนศิลปศาตรต่าง ๆ นี้เป็นไปจนตลอดเวลาที่เสด็จประทับ อยู่ในพระบรมมหาราชวัง ครั้นเมื่อสมเด็จพระสัมพันธวงษ์เธอ เจ้าฟ้า กรมหลวงพิทักษมนตรีสิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า นภาลัย จึ่งรับสั่งให้เสด็จออกไปประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิม ล่วง กาลมาไม่ช้าเท่าใดก็ถึงเวลาทรงผนวชภิกษุ ในการที่จะเสด็จมาประ ทับอยู่วัดสมอรายนั้น ด้วยพระราชประสงค์จะทรงศึกษาทางวัตร ปฏิบัติแลบำเพ็ญกรรมฐานภาวนา อันเป็นทางซึ่งสมเด็จพระบรมชนกา- ธิราช ได้ทรงบำเพ็ญมาแต่กาลก่อน ได้ทรงประทับศึกษาอาจาริย สมัยในสำนักวัดราชาธิวาส ทรงทราบเสร็จสิ้นจนสุดทางที่จะศึกษา ต่อไปอีกได้ จึ่งได้เสด็จย้ายไปประทับอยู่ ณ วัดราชสิทธาราม คือวัด พลับ ซึ่งเป็นแหล่งสำคัญเชี่ยวชาญในการวิปัสนาอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งพระ บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงผนวชในที่นั้น แต่หาได้ประ ทับประจำอยู่เสมอไม่ เสด็จไปอยู่วัดพลับบ้าง กลับมาอยู่วัดสมอราย บ้าง เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วจึ่งทรงสร้างพระศิรจุมภฏ เจดีย์ไว้เป็นคู่กันกับพระศิราศนเจดีย์ ที่ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จ พระบรมเชษฐาธิราชพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสำคัญ

ว่าเคยเสด็จประทับศึกษา ณ สำนักอาจารย์เดียวกัน แลได้ทรงศึกษาอาจาริยสมัยในสำนักวัดอื่น ๆ ซึ่งปรากฏว่ามีที่เรียนวิปัสนาแห่งใด ก็ได้เสด็จไปทรงศึกษาทั่วทุกแห่ง ทรงทราบลัทธิอาจาริย์ต่าง ๆ ทรงกระทำได้แคล่วคล่องทั้งสิ้นจนสุดทางที่จะหาอาจาริย์บอกเล่าต่อไปอีกได้

พระองค์มีพระอัธยาไศรย แลพระสติปัญญาอันลึกซึ้งกว้างขวาง ทรงบรรพชามุ่งต่อผลอันจะพึงได้ ในการบรรพชานั้นฉันใด ก็จะให้ได้ผลนั้นตลอดถึงที่สุด ครั้นเมื่อทรงทราบลัทธิสมัยเหล่านั้นหมดแล้ว ลัทธิบางอย่างซึ่งทรงพระราชดำริห์เห็นว่า เป็นแต่วิธีที่อาจาริย์ถือต่อ ๆ กันมา หาใช่ทางซึ่งจะให้ถึงประโยชน์อันพึงปราถนานั้นไม่ ครั้นเมื่อไต่ถามถึงมูลรากของวิธีลัทธิทั้งปวง อาจาริย์ก็ถวายวิสัชนาไม่ได้ให้ทรงทราบสมดังพระราชประสงค์ จึงทรงพระราชดำริห์ว่า ถ้าจะประพฤติพรหมจรรย์หยุดอยู่แต่เพียงนั้น ก็จะเป็นการที่ทำอะไรเสมอเหมือน ๆ กันวนเวียนอยู่ไม่ได้ความรู้ฤๅไม่ได้คุณธรรมอะไรขึ้นไปอีก เป็นที่ควรเบื่อหน่าย จึงทรงพระราชดำริห์ว่า ทางซึ่งจะหยั่งรู้ถึงต้นเหตุแห่งลัทธิต่าง ๆ จะพึงสำเร็จพระราชประสงค์ได้ ด้วยทรงเรียนพระปริยัติธรรมอันได้ตั้งต้นมาแต่ก่อนแล้วแลละไว้นั้น แต่การที่จะเรียนพระปริยัติธรรมในวัดสมอราย อันเป็นที่อยู่ห่างไกลจากอาจาริย์ต่าง ๆ ที่ควรจะศึกษาได้นั้น ไม่เป็นการสดวก เสียเวลาที่จะต้องไปมาในระยะทางอันไกล จึงได้เสด็จกลับลงไปประทับ ณ วัดมหาธาตุ อันมีพระตำหนักที่ประทับเดิมสำหรับทรงผนวช อยู่ด้านข้างเหนือแห่ง

พระวิหาร ซึ่งเมื่อเวลาเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างวิหารน้อยขึ้นไว้ อันได้ชื่อว่าวิหารโพธิลังกาอยู่จนทุกวันนี้ ได้ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักอาจารย์ต่าง ๆ ทั้งฆราวาสแลบรรพชิต จนเชี่ยวชาญแตกฉานในพระปริยัติธรรม ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รับสั่งถามว่าจะมาแปลหนังสือให้ฟังได้ฤๅไม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชหฤทัยใคร่ที่จะแสดงพระสุตญาณแลพระปรีชาญาณอยู่แล้ว จึงทรงรับที่จะเข้าไปแปลหนังสือถวาย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสให้ประชุมสมเด็จพระราชาคณะแลพระราชาคณะผู้ใหญ่ มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เป็นการชุมนุมวิเศษ มิใช่ไล่หนังสือในสนามพร้อมด้วยพระสงฆ์สามัญ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจับประโยคธรรมบทแปลครั้งแรก ด้วยความแคล่วคล่องสละสลวย หาที่ทักท้วงมิได้ จึงปรากฏว่าหนังสือธรรมบทซึ่งกำหนดว่าให้ไล่ ๓ ครั้งนั้น เป็นอันหาต้องการไม่ ด้วยพระปรีชาสามารถความที่ทรงทราบปรากฏว่าเกินกว่าชั้นหนังสือธรรมบทเสียเป็นอันมาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงดำรัสสั่งว่าอย่าให้แปลถึง ๓ เที่ยวเลย ให้ข้ามไปแปลมงคลทีปนีทีเดียวเถิด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงจับประโยคแปลมงคลทีปนีเป็นประโยคที่ ๒ ด้วยความคล่องแคล่วอย่างเดียวกันกับเมื่อครั้งแปลธรรมบท ในเวลาเมื่อทรงแปลนั้นพระราชวงษานุวงษ์แลข้าราชการ

พร้อมกันฟังอยู่เป็นอันมาก หม่อมไกรสรมีใจฤษยา ไปถามพระพุทธโฆษาจารย์ฉิมวัดมหาธาตุว่านี่จะปล่อยกันไปถึงไหน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบก็ทรงขัดเคือง ครั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะให้ทรงแปลอีก ก็ทูลว่าพระองค์ไม่ได้ทรงหวังต่อลาภสักการฤายศศักดิ์อันใด ซึ่งเข้ามาแปลถวายนี้เพื่อจะให้สมพระราชหฤทัยประสงค์ที่จะทรงฟังก็ได้แปลถวายถึง ๒ ประโยคแล้ว ขอพระราชทานงดไว้อย่าให้ต้องแปลต่อไปอีก อันจะเป็นเหตุให้ท่านทั้งปวงเห็นว่าเกินคุณานุรูปไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเข้าพระไทยจึงมิได้รับสั่งให้แปลอีก โปรดให้เสด็จเข้าเป็นแม่กองไล่หนังสือองค์หนึ่งทีเดียว

การไล่หนังสือพระสงฆ์สามเณรแต่นั้นมา หม่อมไกรสรแลพระพุทธโฆษาจารย์ก็ตั้งเป็นปฏิปักษ์เขียวเข็ญกันกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดมา แต่ครั้นเมื่อได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว กลับทรงพระกรุณาโปรด ให้พระพุทธโฆษาจารย์องค์นั้นที่เตรียมจะลาออกจากตำแหน่ง เป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ที่สมเด็จพระราชาคณะองค์แรก ด้วยความยกย่องว่าหนังสือดี เพื่อจะสำแดงพระสุตญาณพระปรีชาญาณให้ปรากฏแลจะบำรุงความรู้ในพระพุทธสาสนาให้รุ่งเรือง จึงได้ทรงตั้งต้นบอกหนังสือพระสงฆ์สามเณรบางรูปแต่นั้นมา

ในการที่ทรงเรียนพระปริยัติธรรมนี้ พระองค์ไม่ได้หวังต่อผลซึ่ง

จะให้เป็นพระเกียรติยศ ฤๅเป็นประโยชน์อย่างหนึ่งอย่างใด หวังที่จะทรงทราบธรรมวินัย ให้แจ้งชัดในข้อปฏิบัติซึ่งมีมูลรากเดิมอย่างไร ผลที่เปลี่ยนแปลงเคลื่อนคลายกลายกลับมาอย่างไร วัตรปฏิบัติใดเดิมหมายผลอย่างไรด้วยความประพฤติเคลื่อนคลาย วัตรปฏิบัติกลายเป็นได้รับผลอย่างอื่นเช่นนี้

ผลแห่งการที่ทรงศึกษาแลพิจารณาทั่วถึงละเอียดเข้า ก็ให้เกิดความสลดพระราชหฤทัยไป ว่าวัตรปฏิบัติแลอาจาริยสมัย ซึ่งได้นำสั่งสอนกันสืบ ๆ มานี้ เคลื่อนคลาศห่างเหิน แลหยาบหย่อนไปเป็นอันมาก ดูประหนึ่งว่าจะมีรากเง่าเค้ามูลอันเน่าผุไปเสียแล้ว จึงเกิดความสังเวชเหนื่อยหน่ายพระราชหฤทัยในการที่จะประพฤติพรหมจรรย์สืบไป

ในขณะนั้นสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงผนวชอยู่ ณ วัดมหาธาตุ เป็นที่สนิทชิดชอบพระราชอัธยาไศรยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงศึกษาธรรมวินัยมาด้วยกันเป็นที่ปฤกษากัน ท่านได้ทรงจดหมายข้อความย่นย่อลงไว้ในสมุดเล่มหนึ่ง ซึ่งภายหลังได้พิมพ์ปรากฏในที่หลายสถาน กล่าวถึงเหตุการอันหนึ่งซึ่งได้มีขึ้น โดยข้อความว่า

" ครั้นเวลากลางวัน ๆ หนึ่งเสด็จเข้าไปบรรทมกลางวันในพระอุโบสถวัดมหาธาตุ ทรงตั้งสัจกิริยาธิฐานบูชาแก่สาสนารักษ์เทพยดาด้วยธูปเทียนมาลาทั้ง ๔ ทิศ ๘ ทิศ ว่าข้าพเจ้านี้อุทิศต่อพระผู้มีพระ

ภาคย์ ออกบวชด้วยความเชื่อความเลื่อมใส มิได้เพ่งต่ออามิศสิ่งหนึ่งสิ่งใด มีลาภยศความสรรเสริญเป็นต้น ถ้าวงษ์บรรพชาอุปสมบทที่เนื่องมาแต่พระสุคตทศพล ยังมีอยู่เหลืออยู่ในประเทศใดทิศใด ขอให้ได้ประสบฤๅได้ยินข่าวให้ได้ใน ๓ วัน ๗ วัน ถ้าไม่เป็นดังนั้นข้าพเจ้าก็จะเข้าใจว่า สาสนวงศ์นั้นสิ้นแล้ว จะสึกเป็นฆราวาศไปรักษาศีลห้าศีลแปดตามสมควร ครั้นล่วงไปประมาณได้ ๒ วันฤๅ ๓ วัน ครั้งนั้นมีพระรามัญเถระองค์ ๑ เป็นผู้ฉลาดในวินัยรู้พุทธวจนะ ชำนาญในอักขรวิจจารณวิธี มากล่าวสาสนวงษ์ แสดงชี้ให้เกิดความเลื่อมใส ท่านจึงรับเอาวินัยวงษ์นั้นไว้ เป็นข้อปฏิบัติสืบมาในธรรมยุติกนิกาย ในศักราช ๑๑๘๗ ปีรกาสัปตศก"

ข้อความที่ทรงจดหมายลงไว้นี้ ถึงกับทรงเห็นว่ารากเง่าเค้ามูลแห่งการบรรพชาอุปสมบทจะเสื่อมสูญเสียแล้ว ยิ่งได้ทรงฟังคำพระรามัญเถระ พรรณาถึงเค้ามูลแห่งสีมาวิบัติ แสดงเรื่องสีมาที่ถือว่าได้ทำถูกต้องด้วยวินัยบัญญัติ แลทางปฏิบัติวินัยวัตร์ ซึ่งฝ่ายรามัญกวดขัน ต้องกันกับข้อความที่ได้ทรงทราบโดยความสอบสวน ก็ทรงเลื่อมใสในทางวัตรปฏิบัตินั้น

แต่ข้อซึ่งสมเด็จกรมพระยาปวเรศ ทรงกำหนดไว้ว่าทรงรับวัตรปฏิบัติสืบมาในธรรมยุติกนิกาย ตั้งแต่จุลศักราช ๑๑๘๗ ปีรกาสัปตศกนั้น น่าที่จะกำหนดแต่โดยประมาณ เหตุด้วยปีนั้นเป็นพรรษาที่ ๒ ตั้งแต่ทรงผนวชมา สมเด็จกรมพระยาปวเรศเอง พระชนม์

พรรษาก็พึ่งได้ ๑๗ ปีเท่านั้น แต่คงจะค่อยทรงเลื่อมใสมาโดยลำดับ แลทรงศึกษามากขึ้น จนถึงปีฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๑๙๑ ซึ่งข้อความที่ทรงแต่งไว้ในระยะนี้ม้วนนั้น ไม่ชัดเจนว่า การอันใดเป็นไปในวัดมหาธาตุแลวัดราชาธิวาส ข้าพเจ้าอยากจะเข้าใจเอาเองว่า ทรงศึกษาในทางฝ่ายสมถะอยู่ในพรรษาแรกเต็มปี จนถึงพรรษาที่ ๒ กลับเข้าทรงทางคันถธุระ เป็นเวลาที่ทรงเล่าเรียนในทางพระปริยัติธรรมอีก ๓ ปีเศษ ในระหว่างนั้นเป็นเวลาที่เข้าทรงแปลหนังสือ แลเริ่มที่จะมีผู้มาศึกษาอยู่ด้วยห้าหกคน ค่อยเปลี่ยนแปลงแก้ไขทางวัตรปฏิบัติมาโดยลำดับ

เสด็จกลับขึ้นมาวัดสมอราย

ในปีฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๑๙๑ การปฏิบัติตามวินัย ค่อยเปลี่ยนแปลงไปโดยลำดับจนถึงเวลานั้น ทรงพระราชดำริห์ว่า การที่จะประพฤติปฏิบัติ ให้ต้องตามวินัยนิยมเต็มบริบูรณ์ตามพระราชประสงค์ จะระคนอยู่ในหมู่คณะอันใหญ่ อย่างวัดมหาธาตุนี้ หาบริบูรณ์ดีตลอดได้ไม่ อีกประการหนึ่ง ก็เป็นที่รังเกียจพระราชหฤทัยด้วยความประพฤติไม่เสมอในหมู่คณะเหล่านั้น จะระคนปนกันอยู่สืบไปไม่ควร ทรงใคร่ต่อความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง ซึ่งพระรามัญเถระนำมาแสดง จึงทรงปรารภที่จะเสด็จกลับขึ้นไปประทับอยู่วัดสมอราย กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงทราบ จึงรับสั่งให้ขึ้นมาปลูกพระตำหนักถวายเป็นตำหนักช่อฟ้าใบรกา ๕ ห้อง เฉลียงรอบ เคียงอยู่

กับพระอุโบสถข้างทิศทักษิณ ซึ่งยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ชรอยเวลา นั้นวัดสมอรายจะอยู่ในบัญชีเป็นวัดข้างฝ่ายวังน่า สืบมาเหมือนอย่างแต่ก่อน ได้เสด็จกลับขึ้นมาประทับวัดสมอรายในปีนั้น พร้อมด้วยบริสัษย์เด็กน้อย

สีมาวัดสมอรายแลโบสถ์แพ

ในเมื่อเสด็จขึ้นมาอยู่วัดอรัญวาสี ซึ่งเป็นที่เงียบสงัดห่างจากหมู่คณะใหญ่ถึงว่าจะมีพระสงฆ์อยู่ในวัดนั้น ก็ไม่สู้เป็นที่กีดขวางอันใด ด้วยตั้งอยู่คนละแผนก จึงได้ทรงเริ่มการสอบสวน ตั้งต้นแต่ให้ขุดนิมิตสีมาวัดสมอรายขึ้นทอดพระเนตร เห็นว่านิมิตที่เป็นสีมานั้นเล็กไปไม่ได้ขนาด ก็เป็นข้อที่ตั้งแห่งความสงไสยไปจนถึงวิธีสมมติสีมา เห็นว่าจะพิบัติมากไปด้วยประการต่าง ๆ เมื่อมาพบสีมาวิบัติขึ้นแห่งหนึ่งเช่นนั้นแล้ว ก็พาให้สงไสยสีมาอื่น ๆ ต่อไปจนถึงสงไสยว่าอุปสมบทกรรมจะไม่บริสุทธิบริบูรณ์ เมื่ออุปสมบทกรรมไม่บริบูรณ์แล้ว รากเง่าที่สืบสาสนวงษ์มา ก็จะเป็นอันเน่าผุไปเสียด้วย จึงได้มีพระราชประสงค์ที่จะทรงหาความบริสุทธิให้ถ่องแท้ จึงได้จัดหาแพมาจอดที่น่าวัดสมมติขึ้นเป็นโบสถ์น้ำ นิมนต์พระเถระแลพระสงฆ์ที่ว่าได้รับอุปสมบทมาจากสีมาโบราณ อันได้ทำแล้วโดยถูกถ้วนแน่แท้ มาทำอุปสมบทกรรมในโบสถ์แพซึ่งเป็นที่สีมานั้นอีก

กัลยาณีสิมา แล บรรพชาอุปสมบท

ข้าพเจ้าไม่พยายามที่จะกล่าวถึงธรรมวินัย ให้เกินความรู้ แล ผู้ที่จะฟังหนังสือฉบับนี้ก็จะมีโดยมาก ซึ่งไม่พอใจจะฟังในเรื่องตรวจตราสอบสวนทางธรรมวินัย ข้อซึ่งจะทราบเลอียด ก็มีทางที่จะฟังทราบได้ในสถานอื่น แต่เพื่อให้รู้รูปเค้าของการซึ่งได้ตั้งโบสถ์แพขึ้น แลด้วยเหตุผลซึ่งเกิดวัตรปฏิบัติในพระสงฆ์หมู่หนึ่ง จนกลายเป็นห่างเหินกันไปกับพระสงฆ์หมู่ใหญ่ จนได้นามว่าธรรมยุติกนิกาย พอให้รู้เค้ารูปต่อไปดังนี้

พระเถระรามัญองค์นั้น เป็นผู้แตกฉานในพระวินัย เมื่อรับสั่งสอบถามข้อวัตรปฏิบัติอันใดอาจทูลตอบได้ ต้องตามตัวหนังสือที่ได้ทรงสอบสวนทราบไว้แล้ว จึงเป็นที่ทรงเลื่อมใส ว่าท่านผู้มีความรู้เห็นปานนี้ คงจะได้ประพฤติธรรมวินัยบริสุทธิบริบูรณ์ดีกว่าผู้ที่ไม่รู้ เป็นผู้ที่ควรเลื่อมใส

พระเถระองค์นั้นได้ทูลเรื่องราวต่อไปถึงสิมาอันหนึ่ง ซึ่งพระรามัญเถระได้ประชุมกันผูกไว้ในรามัญประเทศ ว่าเป็นสิมาบริสุทธิวิเศษมีอยู่แห่งเดียว แต่ครั้งพระเจ้ารามาธิบดีเจ้ากรุงรามัญเทศะ (คือ พระมหาปิฎกธร ซึ่งว่ารับพระนามเป็นพระเจ้าศรีสากยวงษ์ธรรมเจดีย์ ในเรื่องราชาธิราช) ซึ่งได้ถวัลยราชเป็นพระเจ้ากรุงหงษาวดี เมื่อพุทธสาสนกาลล่วงแล้วได้ ๒๐๐๒ พรรษา ข้างมอญเขานับว่าตรงกับศักราชนภายมนาค ๘๒๐ ปี ก็ที่จะเป็นจุลศักราชนั้นเอง

จุลศักราชแก่ไปกว่าปีหนึ่ง เป็น ๙๒๑ ตรงกันกับแผ่นดินสมเด็จพระอินทราชาอันเป็นพระราชโอรสสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ เสด็จดำรงศิริราชสมบัติในกรุงทวาราวดีศรีอยุทธยา ล่วงมาจนบัดนี้ได้ ๔๔๙ ปีเท่านั้นไม่นานเท่าใด มีเรื่องราวเลอียดที่สุดซึ่งจะพึงกล่าวให้เลอียดได้ แต่ข้าพเจ้าจะนำมาเล่าโดยย่อที่สุดซึ่งจะพึงย่อได้ ว่าในรามัญประเทศแต่เดิมหาได้เคยผูกสิมาไม่ เหตุว่าภูมประเทศไม่เหมาะแก่การที่จะผูกสิมา (ฤๅพระอรหันต์ที่นำสาสนามาในประเทศ แลพระสงฆ์ที่ปฏิบัติถือสาสนาสืบกันมา เห็นว่าอาจจะหาที่ทำสังฆกรรมได้ง่าย ไม่จำต้องผูกสิมาไว้ เพราะพระอรหันต์นั้นได้มาก่อนเวลาที่จานพระไตรปิฎกลงในใบลาน การที่ตั้งแบบเลอียดอนุโลมตามพุทธบัญญัติลงไว้ในภายหลัง ได้เกิดขึ้นในลังกาทวีป) เพราะฉนั้นจึงเห็นเป็นพระสงฆ์เมืองมอญแลพม่าที่มีอยู่ก่อน เป็นผู้น่าสงไสยในสิมาที่ได้รับอุปสมบท ทั้งปฏิบัติย่อหย่อน ไม่เลอียดถ้วนถี่เหมือนพระลังกา ฤๅพระในเมืองมอญเมืองพม่า จะได้ประพฤติเลวทรามลงไปจริงก็ตาม จึงได้ปรากฏว่าพระสงฆ์ลังกาประพฤติดีกว่าในรามัญประเทศ พระเจ้าหงษาวดีทรงเลื่อมใสในวิธีเลอียดอย่างลังกา จึงได้ส่งพระเถระมากด้วยกัน ออกไปบรรพชาอุปสมบทในเมืองสิงหฬประเทศ อันกรุงอนุราธบุระพระนครหลวงโบราณ ได้ร้างเป็นป่ามาเสียช้านาน ต้องท่องเที่ยวกระจัดกระจายไปเป็นหลายทอดหลายคราวมาแล้วนั้น แต่ยังอ้างว่าประพฤติธรรมวินัยตามลัทธคณะมหาวิหาร ซึ่งเป็นอันเตวาสิกของพระมหินทร-

เถรเจ้าสืบ ๆ มา ว่าประพฤติอย่างเก่าตรงกันข้ามกับคณะอภัยคิริวิหาร ซึ่งเป็นฝ่ายปฏิปักษ์ แต่ครั้งกรุงลังกาโบราณโน้นแล้ว พระสงฆ์รามัญที่ส่งไป ได้รับอุปสมบทจากภิกษุพวกนั้น ที่แม่น้ำกัลยาณี ซึ่งว่าเป็นที่พระพุทธองค์สรงสนาน ครั้นพระเถระเหล่านั้นกลับมาถึงกรุงหงษาวดี พระเจ้าแผ่นดินจึงได้แสวงหาคามสีมา ซึ่งช่างหายากประดักประเดิดเสียนี่กระไร เพราะแผ่นดินเมืองมอญไม่เหมือนลังกา แต่ก็หาที่ได้อันหนึ่ง ซึ่งบริบูรณ์เต็มตามตัวหนังสือไม่มีที่คัดคาน จะหาที่อื่นอีกไม่ได้เป็นอันขาด จึงนิมนต์ให้พระเถระเหล่านั้นผูกสีมา ด้วยวิธีอันเลอียดทุกเส้นหญ้าแลตัวอักษร แล้วให้บรรพชาอุปสมบทแก่พระสงฆ์สามเณรในรามัญประเทศเป็นอันมาก การที่พระเจ้ารามาธิบดีทำครั้งนั้น ตั้งพระไทยจะเดินตามแบบพระเจ้าศรีธรรมาโศกราช ซึ่งได้สึกเดียรถีออกจากพระสาสนาเป็นอันมาก จึงได้ตั้งพระราชบัญญัติบีบคั้นกันให้พระสงฆ์ทั้งปวงประพฤติเป็นแบบเดียวกัน ตามที่เปลี่ยนแปลงขึ้นใหม่

ขอความซึ่งเป็นสำคัญในพระราชบัญญัติของพระเจ้ารามาธิบดีกรุงรามัญก็จับเอาวินัยเป็นที่ตั้ง คือตั้งต้นว่าการบรรพชาจะสำเร็จได้ด้วยรับไตรสรณาคมถูกต้องไม่วิบัติด้วยสระพยัญชนะ การที่จะสำเร็จอุปสมบทกรรมต้องอาไศรยบรรพชาเป็นที่ตั้ง คฤหัสถ์จะอุปสมบทที่เดียวไม่บรรพชาก่อนไม่ได้ ถ้าบรรพชาเป็นโทษไม่บริบูรณ์เสียแล้ว การที่จะอุปสมบทนั้นก็ไม่ขึ้น อีกประการหนึ่งอุปสมบทกรรมย่อมมี

วิบัติถึงห้าประการ สีมาวิบัติเป็นประการหนึ่งในห้า ถ้าสีมานั้นพิรุธ เดาะด้านไม่บริบูรณ์ ก็ไม่สำเร็จกิจอุปสมบทกรรม

ด้วยเหตุฉนั้น พระเจ้าหงษาวดีได้พิจารณาแล้ว เห็นว่าในรามัญประเทศ ไม่มีที่ซึ่งควรผูกสีมาได้ นอกจากคามเขตร ซึ่งพระองค์ได้ทรงเลือกให้ผูกขึ้นไว้ตั้งนามว่า กัลยาณีสีมา ภิกษุที่ได้บวชในกัลยาณีสีมานั้น ฤๅได้บวชในแม่น้ำกัลยาณีที่กรุงลังกา จึงจะเป็นภิกษุบริสุทธิ์ ภิกษุอื่นนอกจากนั้นหาบริสุทธิ์ไม่ มีข้อห้ามต่าง ๆ ตั้งแต่ไม่ให้บิณฑบาตเป็นต้นไป เพราะฉนั้นพระสงฆ์ในรามัญ จึงต้องหันเข้าบวชอย่างลังกาใหม่โดยมาก แต่จะหาอุปัชฌาย์ก็ไม่ได้ เพราะพระเถระที่ส่งไปนั้นก็บวชใหม่ด้วยกันทั้งสิ้น เมื่อสืบไปสืบมาก็ได้พระเถระเก่าในเมืองมอญนั้นเอง ว่าได้เคยไปเมืองลังกา แลรับอุปสมบทมาจากที่นั้น นิมนต์มาให้เป็นอุปัชฌาย์บวชพวกอื่น ซึ่งสมัคมาแปลงเป็นลังกาใหม่ ภิกษุที่ไม่ยอมแปลง หนีไปจากอาณาเขตรรามัญก็มี เพราะเหตุที่ข้อบังคับนั้นไม่ตลอดขึ้นไปถึงเมืองพม่าแลประเทศที่ใกล้เคียง ที่ไม่สามารถจะหลบหลีกได้ ทั้งไม่ยอมแปลงด้วย ก็ให้สึกเสียเป็นอันมาก

การที่พระเจ้ารามาธิบดีกรุงรามัญ ได้ทรงบำรุงฤๅชำระพระสาสนาครั้งนี้ เป็นไปตามรดูกาล ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินในสมัยเมื่อจุลศักราช ๘๐๐ เศษ ไม่แต่รามัญประเทศ ทั้งกรุงศรีอยุทธยา กรุงศุโขทัย พระนครเชียงใหม่ เป็นเวลาที่กำลังหาพระเกียรติยศ ใน

การรอบรู้พระไตรปิฎก แลบำรุงพระพุทธสาสนาทุกพระองค์ ราว กันกับเวลาที่พระเจ้าติลกราชฤๅติโลกราชทำอัฐมสังคายนายในพระนครเชียงใหม่ จุลศักราช ๘๓๙ แลสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถกรุงศรีอยุทธยายกวังเป็นวัด แต่งมหาชาติคำหลวงแลสละราชสมบัติออกทรงผนวชเป็นต้น พระเจ้าแผ่นดินรามัญองค์นี้ได้ดีมาจากวัดสันทัดในทางนั้น จึงได้ทรงเสาะสางที่จะหาพระเกียรติยศในทางข้างสาสนา ใช้ราชานุภาพเป็นกำลัง แต่มิใช่นึกขึ้นมาได้ใหม่แปลกประหลาดอันใด ทำที่หลังใคร ๆ เขาหมด แม้แต่ในเมืองมอญนั้นเอง เมื่อ ๑๕๖ ปีก่อนเวลาพระเจ้าหงษาวดีองค์นี้มาแล้วคือในจุลศักราช ๖๙๓ ก็มีพระมหาเถระรามัญองค์หนึ่งอยู่ในเมืองเมาะตมะ มีนามว่าอุทุมพรบุบผามหาสวามีได้ไปบวชมาแต่ลังกา แล้วได้มาให้อุปสมบท แก่ภิกษุมอญไทยลาวทั้งในกรุงศรีอยุทธยา กรุงศุโขไทย แลเมืองนครเชียงใหม่ ว่าที่ใกล้ ๆ เวลานั้น ก่อนหน้าที่พระเจ้าหงษาวดีส่งพระสงฆ์ออกไปอุปสมบทในเมืองลังกา ๖๖ ปี เมื่อจุลศักราช ๗๘๖ พระสงฆ์ลาวพระสงฆ์เขมรก็ได้ออกไปอุปสมบทในประเทศลังกา ครั้นเมืองลังกายากยับอับจนยังได้พลอยโดยสารพระพรหมมุนี แลพระโสมเถระซึ่งกรุงศรีอยุทธยาได้ส่งออกไปประเทศลังกา กลับเข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา แล้วแยกย้ายกันไปเมืองศุโขไทย เมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงแสน การที่อุปสมบทแปลงในอุทกสิมา เรือขนานในแม่น้ำกัลยาณี ที่ท่าชื่อยาปาปัฏตะนะ แลชื่อพระวันรัตนะของลังกา ย่อมรู้จัก

กันมาเป็นช้านานจนตั้งชื่อสมเด็จพระราชาคณะเป็นพระวันรัตนก่อนพระเจ้าหงษาวดีต้องคืนได้เป็นเจ้าหงษาวดี พระสงฆ์ซึ่งไปแปลงในลังกาแต่ก่อน ๆ มา ได้ผูกสิมาทั่วไปในประเทศที่ใกล้เคียง คือนครศรีธรรมราช สุพรรณภูมิ ลโวศรีอยุทธยา พระนครหลวง ฉเลียงหริภุญไชย เชียงแสน ชวา เชียงใหม่ เว้นไว้แต่เมืองมอญในว่าหาได้ผูกเลยไม่

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบข้อความตามที่ได้กล่าวมานี้ทุกอย่าง มิใช่ความอัศจรรย์จะเกิดขึ้นใหม่ในคำที่พระเถระรามัญมาเล่าเรื่องไปบวชเมืองลังกาฤๅเรื่องผูกสิมา จะทรงเชื่อว่ามีสิมาแห่งเดียวในโลกย์ซึ่งได้ผูกแล้วดี แต่ที่กัลยาณีสิมาในรามัญประเทศนั้นก็หาไม่ ข้อซึ่งทำให้ทรงเลื่อมใสนั้น ด้วยการสาสนาในกรุงสยามมีที่กิจที่หรอ เมื่อเวลาเสียพระนครแก่พม่า ประกอบกันกับอาจารวิบัติของพระสงฆ์สามัญในเวลานั้น มีการปฏิบัติย่อหย่อนโดยมาก ครั้นเมื่อถามไถ่ก็ไล่จน เหมือนหาได้สอบค้นหาทางที่ชอบที่ควรปฏิบัติประพฤติไม่ อันเป็นเหตุที่ทรงสลดพระราชหฤทัยเคลือบแคลงอยู่แล้วนั้น ครั้นเมื่อได้ทอดพระเนตรสิมาวัดสมอราย เห็นว่าทำด้วยความมักง่าย หยาบคายควรสงไสย

อนึ่ง แต่โบราณมา เมืองซึ่งถือพระพุทธสาสนาแห่งใดเกิดวิบัติอันตราย พระพุทธสาสนาเศร้าหมองฤๅเลื่อมสูญไป ก็ย่อมไปรับบรรพชาอุปสมบทเทถ่ายกันไปมา เช่นลังกาทวีปพระพุทธสาสนาสูญสิ้น

ขาดเชื้อ จนไม่มีพระสงฆ์เหลือแต่สักองค์เดียวถึง ๒ คราว ครั้งแรกก็ได้พระสงฆ์รามัญไปให้อุปสมบท ครั้งหลังก็ได้พระอุบาลีจากกรุงศรีอยุทธยาไปให้อุปสมบท เมื่อในรามัญประเทศ ในสยามประเทศเกิดภัยอันตราย พระพุทธสาสนาเศร้าหมองไป ก็ได้อาไศรยเชื้อสายข้างลังกามาให้อุปสมบท ผลัดเปลี่ยนกันอยู่เช่นนี้แต่เดิมมา การที่จะรับประพฤติธรรมวินัยตามลัทธิพระสงฆ์รามัญซึ่งไปตอนมาจากลังกาหามีที่เสียหายอย่างไรไม่ ทรงพระราชดำริหลีกไปในทางเรื่องราวข้างฝ่ายสาสนวงษ์ ตามเยี่ยงอย่างที่เคยมีมาแต่ก่อน

ครั้นเมื่อพระเถระรามัญนั้นถวายวิสัชนาได้กว้างขวาง ทั้งยังยืนว่าได้บวชมาจากสีมาอันสมมตแล้วบริบูรณ์โดยรอบคอบ จึงทรงเลื่อมใสยอมให้ภิกษุ ๑๘ รูปที่ได้บวชในกัลยาณีสีมา ทำอุปสมบทกรรมฤาทัฬหิกรรมในนทีสีมา แลการที่จะบรรพชาอุปสมบทต่อแต่นั้นไป ก็ได้ทำในโบสถ์แพซึ่งเป็นนทีสีมา ทั้งสังฆกรรมต่าง ๆ ก็ได้ทำในโบสถ์แพนั้น ตลอดจนเวลาที่เสด็จลงไปประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ฤาบางท่านที่ยังไม่สิ้นรังเกียจสีมาอย่างอื่น แลหวังต่อความบริสุทธิ์อย่างปรมุกฤษฐ ก็ยังพาพระที่เป็นศิษย์บวชใหม่มาทำทัฬหิกรรมที่ในโบสถ์แพน่าวัดราชาธิวาส อยู่จนแพนั้นไม่สามารถจะลอยได้ ต้องเกยไว้บนชายเลน ก็คือแพหลังที่จัดมาให้พระทำอุโบสถ ในเวลารื้อซ่อมพระอุโบสถวัดสมอรายอยู่บัดนี้

ความเห็นผู้แต่งหนังสือ

ปัญหาเรื่องจะเปนบรรพชาฤาไม่นี้ เห็นว่าเปนข้อที่ถือเลอียดมากเกินไป ว่าด้วยกิจบรรพชามีรับไตรสรณาคมให้ถูกต้องเปนที่ตั้ง ถ้าค้านกันจนถึงสำเนียงเหตุใดจึงจะไม่ค้านสำเนียงรามัญ อันห่างจากสำเนียงภาษาเดิมเปนอันมาก ถ้าสำเนียงรามัญนับว่าถูกต้องแล้ว เหตุไฉนสำเนียงสยามและกัมพุชจึงจะไม่ถูกต้องเล่า ยิ่งสำเนียงพม่ายิ่งแก่วงมากไป ดังกาที่เปนครูนั้นเหมือนเสียงมคธแล้วฤาไฉน จะว่าด้วยฐานอักษร ก็มีรู้อยู่ด้วยกันทุกภาษา ความข้อนี้ก็เห็นปรากฏชัดว่าถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ไม่ทรงยืนยันว่าเฉภาะสำเนียงรามัญจึงจะถูกต้อง เมื่อได้ทรงทราบกว้างขวางออกไป ก็ได้ให้ใช้สำเนียงอย่างธรรมยุติกนิกายใช้อยู่บัดนี้ ซึ่งใกล้ต่อภาษาเดิมยิ่งกว่าสำเนียงอื่น แต่ข้อที่ถือตึงไปถึงสำเนียงเช่นนี้ ก็เปนถือตามอย่างเลอียดเกินแก่ความต้องการ เช่นในพระกระแสพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิญาณเรื่องวิธีห่มผ้า ก็ว่าเวลาเมื่อยังเปนภิกษุหนุ่ม ถือไปอย่างข้างคิดเลอียด เมื่อจะว่าตามข้อความในพุทธบัญญัติ ก็เพียงแต่ให้ฟังชัดเจนเข้าใจทั้งผู้ที่ให้สรณาคม และผู้ที่รับสรณาคม ข้าพเจ้ารู้อยู่ว่ายังมีข้ออื่นอีกซึ่งจะให้บรรพชาเปนบรรพชาโทษไปได้ แต่ไม่ได้ตั้งใจที่จะวินิจฉัยในหนังสือฉบับนี้ จึงขอกล่าวแต่เท่านี้เปนตัวอย่าง

เรื่องห่มผ้าแหวกอก

คนทั้งปวงมักจะคิดเห็นกันว่า ข้อสำคัญอันเป็นเครื่องหมายแห่งธรรมยุติกนิกายนั้น คือห่มผ้าคลุมแหวกแขนขวาออกทางอก ดูเหมือนจะเป็นสิกขาบทสลักสำคัญเสียหนักหนา ความจริงการที่พระสงฆ์จะได้ความผิดเพราะห่มผ้า ก็เป็นอาบัติอันน้อย ข้อพุทธบัญญัติเดิมก็มีแต่เพียงห้ามไม่ให้ห่มอย่างชาววัง แลอย่างนักเลงเป็นต้น ไม่บังคับว่าจำจะต้องห่มเช่นนั้นเช่นนี้ ฝ่ายผู้ที่ห่มดองข้างในห่มสังฆาฏิคลุมข้างนอก เขาถือตามตัวหนังสือชื่อผ้าทั้งหลายนั้น แลมีอื่นประกอบ ฝ่ายห่มแหวกนั้น เป็นลัทธิอาจารย์เมืองลังกาห่มเช่นนั้นมาเป็นเดิม แลพิจารณาแปลสิกขาประกอบไปคนละอย่าง ก็มีทางที่จะเถียงไปทางหนึ่ง เมื่อว่าตามจริงแล้ว พระแต่ก่อนก็เห็นจะไม่ได้ห่มเหมือนกันอย่างเดียวทั่วไป แต่ในชั้นหลังนี้ลงเป็นถือว่าฝ่ายหนึ่งผิดฝ่ายหนึ่งถูก จึงทำให้เป็นข้อสำคัญขึ้นอย่างหนึ่งแล้ว ยังซ้ำพระรามาธิบดีเจ้ากรุงรามัญเทศะ ออกพระราชบัญญัติบังคับลงไว้ว่า ให้ทำตามอย่างอาจารย์เมืองลังกา พระรามัญจึงห่มแหวกทั้งสิ้น ครั้นเมื่อพระสงฆ์ธรรมยุติกาไปเป็นศิษย์รามัญจึงได้ห่มแหวกตาม เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อันทรงเลื่อมใสในพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย ด้วยทางวัตรปฏิบัติแลความรู้ อันพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง เมื่อมีหม่อมไกรสรเป็นสัตรูอันร้ายกาจ ได้ทรงนับว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผู้อุปถัมภ์คณะ-

ธรรมยุติกนิกาย ด้วยพระราชอัธยาไศรยซึ่งทรงประพฤติต่อพระสงฆ์คณะนี้สม่ำเสมอ มิได้มีข้อรังเกียจกินแหนงเลย มีข้อข้องอยู่ในพระราชหฤทัยอย่างเดียวแต่ด้วยเรื่องห่มผ้าอย่างพระมอญ แต่ถึงดังนั้นด้วยสามารถแห่งความทรงเคารพ ไม่ได้รับสั่งทักท้วงอันใดเลย จนเวลาใกล้จะเสด็จสวรรคต จึงมีรับสั่งเฉภาะสมเด็จกรมพระยาเดชาดิศร ว่ากรุงศรีอยุทธยาล่วงมา ๓ รัชกาลเข้าทั้งประจุบันนี้ ได้ทรงเคยเห็นพระสงฆ์นุ่งสบงห่มจีวรเป็นลูกบวบด้วยกันทั้งสิ้น แต่พระพม่ารามัญครองผ้าผิดกับภิกษุของเรา จึงเรียกว่าพระมอญ เดี๋ยวนี้พระไทยก็ห่มผ้าเป็นมอญ ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ถ้าลื้นเกล้าลื้นกระหม่อมยังเสด็จอยู่ ก็คงจะได้ว่ากล่าวกันให้เห็นว่าควรไม่ควรนานมาแล้ว แต่พระองค์กลัวจะเป็นบาปเป็นบุญเป็นคุณเป็นโทษ พระสงฆ์จะแตกร้าวกันไป จึงมิได้ว่ากล่าว แต่พระราชหฤทัยนั้น โปรดอย่างบุราณอย่างเดียว ถ้าสืบไปเบื้องน่า ภิกษุไทยซึ่งห่มผ้าเป็นมอญนั้นสูญไปทรงเห็นว่าจะควรกับศรีอยุทธยา ถ้ากลับมากขึ้นด้วยเหตุอันใดอันหนึ่งก็จะเสียพระนาม ว่าเป็นเมืองมอญเมืองพม่ามาเสียแต่ครั้งนั้น ให้สมเด็จกรมพระยาเดชาดิศร นำความนี้ไปทูลกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ซึ่งเป็นพระบรมญาติผู้ใหญ่ ทรงไว้ซึ่งผ้ากาสาวพัตร ทั้งรู้พระสัทธรรมของพระเจ้าเป็นอันมาก แล้วก็เป็นภิกษุศรีอยุทธยา พระราชทานจีวรผืนหนึ่งให้ไปถวาย มีคำสั่งว่าถ้าครองได้ก็ให้ถวาย ถ้ามิรับก็ให้เอากลับคืนมาเสีย

สมเด็จกรมพระปรมานุชิตจะได้ทรงอย่างไรไม่ปรากฏ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำคำสารภาพถวายฉบับหนึ่งว่า แต่ก่อนเมื่อแรกทรงผนวชเป็นภิกษุหนุ่ม กำลังยังตั้งน่าหาความรู้วินัยสิกขา ไปคบหากับพระสงฆ์พวกศึกษาข้างคิดเลอียดไปต่าง ๆ ได้ฟังท่านพูดกันว่าห่มอย่างรามัญเห็นถูกต้องด้วยเหตุต่าง ๆ ก็พลอยเห็นไปด้วย แต่ยังมิได้ทรงเอง ครั้นภายหลังพระสงฆ์อื่น ๆ ท่านห่มเข้าไปในพระราชวัง เป็นรับสั่งถามเลย ๆ ไปมิได้มีรับสั่ง ก็พลอยดีใจไปว่าทรงพระกรุณาโปรดให้ถือตามชอบใจ จึ่งพลอยทำต่อมาโดยรักไปข้างทางสิกขา หาได้นึกมาถึงพระเกียรติยศ แลการแผ่นดินเป็นสำคัญแข็งแรง ดังทรงพระราชดำริห์ครั้งนี้ไม่เลย ถ้านึกได้แต่ครั้งนั้นก็เห็นจะมิได้ประพฤติมาดังนี้ อนึ่งเมื่อครั้งโน้นก็เป็นแต่ศิษย์พระสงฆ์อนุจรอยู่ ๕-๖ องค์ ไม่ทราบว่าจะมีศิษย์หามากมายไป ครั้นอาไศรยพึ่งพระบารมีที่ทรงพระกรุณาชุบเลียง บริสัษย์จึงมากขึ้น จึ่งคิดเห็นบ้างว่าจะประพฤติห่มอย่างรามัญ ไม่สมควรแก่พระเกียรติยศแลประเพณีพระนคร แต่การเลยมานานแล้วก็กระดากอยู่ แลไม่มีผู้ใหญ่บังคับบัญชาเป็นที่อ้าง ก็เกรงใจศิษย์หาพวกพ้องที่ประพฤติเหมือนกันนั้นอยู่ ครั้งนี้ได้รับสั่งในกรมเป็นที่อ้างก็ยินดี จะประพฤติตามพระราชประสงค์ สนองพระเดชพระคุณมิให้มีความรำคาญเคืองพระบรมราช-อัธยาไศรย พระเดชพระคุณเป็นที่ล้นพ้น ชีวิตรอยู่ในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

อนึ่ง จะได้เป็นสามัคคีคารวด้วยพระราชาคณะผู้ใหญ่ต่อไปในเบื้องหน้าด้วย

พระราชปฏิญาณนี้ ลงวันพฤหัศบดี เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ ปีจอโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒

พระกระแสรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้ทรงรังเกียจความประพฤติของพระสงฆ์ธรรมยุติกา ว่าผิดจากวินัย ไม่ได้ตั้งพระราชหฤทัยที่จะวางพระราชบัญญัติลงเหมือนอย่างพระเจ้ารามาธิบดีเจ้ากรุงรามัญประเทศ ห้ามการห่มอย่างรามัญ ทรงพระราชดำริห์แต่ถึงการบ้านเมือง ว่ากรุงศรีอยุทธยาเคยห่มมาอย่างหนึ่ง กลับเปลี่ยนไปห่มอย่างมอญ จะเป็นเหมือนหนึ่งกรุงศรีอยุทธยาอยู่ในใต้บังคับเมืองมอญแลพม่า จึ่งต้องทำตามพระราชบัญญัติกติกาของเจ้าแผ่นดินในประเทศนั้น เหตุด้วยเมืองพม่ากำลังเป็นศึกอยู่กับกรุงศรีอยุทธยา ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เข้าพระราชหฤทัยในพระกระแสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งได้ทรงพระราชดำริห์เฉลียวอยู่แล้วบ้างเหมือนกัน จึ่งได้ทรงปฏิญาณยอมเลิกห่มผ้าอย่างมอญ ตั้งแต่ได้ทรงปฏิญาณมาแล้วก็ทรงประพฤติตรงต่อคำปฏิญาณ แต่นั้นมาก็มิได้ทรงจีวรแหวกตลอดจนลาผนวช

ครั้นเมื่อทรงลาผนวชแล้วในวันนั้นเอง ได้ทรงประกาศแด่พระสงฆ์ทั้งปวง ว่าการที่จะห่มผ้าอย่างไรนั้นแล้วแต่ความพอใจ มิได้ทรงรังเกียจแลถือว่าเป็นสำคัญอันใด ข้อความที่ปรากฏมานี้ ควรจะเห็น

ได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงถือ ว่าห่มผ้าแหวกอย่างนี้เป็นเครื่องหมายอันใด ซึ่งจะให้ปรากฏว่าเป็นพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกา

จะห่มอย่างใดอย่างใดก็ได้ตามแต่จะพอใจ

ธรรมยุติกวัตร

ข้อปฏิบัติซึ่งจะเป็นหลักความประพฤติของธรรมยุติกนิกาย ย่อมเป็นไปในทางประพฤติตามวินัยโดยทั่วถึง สมควรด้วยเหตุแลผล ไม่ละเมินเสียด้วยความเกียจคร้านแลเพิกเฉย เช่นกับอุโบสถกรรมซึ่งแต่ก่อนได้ละเลยกันมา ทำบ้างมิทำบ้าง ถึงทำอยู่ในวัดจะลงไปก็ได้มิลงไปก็ได้ ทำแต่ครึ่งหนึ่งค่อนหนึ่งเช่นนี้ย่อมไม่มีแก่ธรรมยุติกา มหาปวารณา ซึ่งแต่ก่อนได้ละเลยกันเสีย มีวัดที่ได้ทำอยู่แต่น้อย ฝ่ายคณะธรรมยุติกาไม่มีวัดใดซึ่งจะละเลยเสีย การแสดงอาบัติย่อมแสดงเรียงวัตถุ ซึ่งรู้สึกว่าต้องอาบัติใด ก็แสดงเฉภาะวัตถุนั้น ๆ ไม่ได้แสดงด้วยสัมพหุฬเทศนา ซึ่งทำให้ไม่รู้สึกโทษอันตนได้กระทำแล้ว แลสังวรระวังต่อไปเป็นต้น

ความประพฤติสิกขาบทวินัยวัตรโดยเอื้อเฟื้อ โดยเสมออย่างอื่น ๆ อีกซึ่งมิได้ยกขึ้นกล่าวในที่นี้ เป็นคุณธรรมอันได้ทรงสั่งสอนให้พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายประพฤติอยู่

ในการรักษาสิกขาบทนั้นเล่า ทรงสั่งสอนจำแนกแจกแจงให้

เข้าใจ แลให้ได้ฟังเนือง ๆ กวดขันให้ประพฤติตามโดยเอื้อเฟื้อยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน เช่นห้ามรับรูปิยะเป็นต้น ส่วนซึ่งผ่อนผันลัทธิไม่สำคัญก็มีเหมือนกัน เช่นไม่จำเป็นจะต้องลุกขึ้นครองผ้าแต่ก่อนอรุณ ให้มีผ้าครองอยู่ในหัตถบาศก็ใช้ได้เป็นต้น

ทรงกวดขันในการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม ใช่ว่าจะยังอยู่เพียงแต่เรียนวินัยเป็นที่ตั้งอย่างรามัญ ย่อมกวดขันในการเล่าเรียนฝ่ายสุตตันตปิฎก ให้มีความรู้กว้างขวาง สามารถอาจจะเป็นธรรมกถึกเทศนาสั่งสอนสัปบุรุษทายก มิได้บวชอยู่เพื่อจะเอาแต่ตัวรอด ฤๅอยู่ด้วยความเกียจคร้าน ย่อมตั้งอุโบสถธรรมสวนะสั่งสอนพุทธสาสนิกชนให้ละบาปดำเนินในทางบุญ นับว่าบวชอยู่เป็นประโยชน์แก่บริสัษย์

ฝ่ายความปฏิบัติในทางวิปัสนาธุระ ไม่สอนแต่สมถะวิธีอันเป็นเบื้องต้น ย่อมสั่งสอนตลอดไปจนถึงวิปัสนากรรมฐาน ตัดทางซึ่งคดอ้อมให้ตรง ทำที่ลึกให้ตื้นพอควรแก่ปัญญาที่จะพิจารณาตามให้เห็นจริงได้

ข้อความที่กล่าวมาโดยย่อนี้ ข้าพเจ้ามาสำคัญใจ ว่าเป็นคุณธรรมเครื่องหมาย ของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกา หาใช่จะเป็นธรรมยุติกาได้ด้วยได้รับลัทธิมาจากพระสงฆ์รามัญ อันได้บรรพชาด้วยกล่าวสรณาคม ถูกถ้วนสระแลพยัญชนะจนสำเนียงได้รับอุปสมบทในสีมาอันจะหาสีมาอื่นบริสุทธิเสมอเหมือนมิได้

ทั้งไม่ใช่เพราะได้ห่มอุตราสงค์แลสังฆาฏิทาบกันคลุมกายไม่เลิก

ผ้า จะเป็นเหตุให้นับว่าเป็นธรรมยุติกา

แลไม่ใช่ใช้สำระแลพยัญชนะ สำเนียงถูกต้องด้วยมคธภาษา จะเป็นเครื่องหมายว่าเป็นธรรมยุติกา

ข้าพเจ้าเชื่อว่าวัตรปฏิบัติอันได้กล่าวมาโดยสังเขปเบื้องต้น เป็นเหตุให้ผู้ประพฤติตาม นับว่าเป็นธรรมยุติกา

ผู้ซึ่งได้ทราบความประพฤติอันจริงของพระสงฆ์ธรรมยุติกาอาจจะทราบได้ ว่าความประพฤติอันใดซึ่งแปลกไปกว่าพระสงฆ์โดยมาก ย่อมมีมูลรากอันเดียวกัน เว้นแต่ประพฤติทั่วถึงโดยมากฤๅประพฤติย่อหย่อนไม่ทั่วถึง ไม่ใช่ลัทธิธรรมยุติกามาจากลัทธิรามัญ เป็นแต่พระสงฆ์รามัญเป็นผู้มาแนะทางให้เป็นเหตุที่ได้ทรงพระราชดำริห์ กว้างขวางออกไปอีกเท่านั้น ครั้นสืบมานานความประพฤติแลความรู้ของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกา ก็กว้างขวางห่างเหินดีขึ้นกว่ารามัญเองเสียอีก

ตกมาชั้นหลัง เมื่อเสด็จลงไปประทับวัดบวรนิเวศแล้ว ทรงทราบการภายนอกกว้างขวางมากขึ้น ก็มีพระราชประสงค์ที่จะข้ามรามัญนั้นเสีย ไปให้ถึงเมืองลังกาซึ่งเป็นต้นรัง ถึงมีพระราชประสงค์จะเสด็จพระราชดำเนินเอง แต่หากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่พระราชทานพระบรมราชานุญาต ด้วยเป็นระยะทางไกลใกลต่ออันตราย พระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ ให้ส่งพระเถระฝ่ายธรรมยุติกนิกายออกไปเมืองลังกาถึง ๓ เที่ยว เมื่อลงปลายก็ทรงทราบได้ว่าพระพุทธ-สาสนาที่ในเมืองลังกา ไม่มีความวิเศษอย่างหนึ่งอย่างใดขึ้นไปกว่ากรุงสยาม พระสงฆ์ลังกากลับเข้ามาบวชในคณะธรรมยุติกาเสียอีก

เสด็จหัวเมือง

เมื่อเวลาออกพรรษาแล้วเคยเสด็จประพาศหัวเมืองเนือง ๆ ที่ซึ่งได้เสด็จมากนั้น คือกรุงเก่า ในชั้นต้นประทับวัดศาลาปูน เพราะเหตุที่พระธรรมราชา (คุ้ม) เจ้าอาวาสเป็นรูปหนึ่ง ซึ่งได้ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมเป็นที่ทรงนับถือบูชา จนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐิน ก็ยังพระราชทานธูปเทียนเครื่องสักการมิได้ขาด แต่ภายหลังเสด็จไปประทับวัดขุนญวน ตั้งบริสัชย์ขึ้นในพระอารามนั้น หัวเมืองอื่น ๆ เช่นเพ็ชรบุรีราชบุรี ก็เสด็จพระราชดำเนินเป็นครั้งเป็นคราว เสด็จขึ้นไปเมืองเหนือตลอดถึงสวรรคโลกครั้งหนึ่ง ในการช่วยพระธรรมวิโรจน์ฉลองพระที่เขาลูกช้าง ซึ่งสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงจดหมายไว้โดยเลอียดแล้ว

หลักศิลาแลแท่นศิลาศุโขไทย

การเสด็จพระราชดำเนินครั้งนั้น เป็นสำคัญก็คือได้หลักศิลาโบราณ อันเป็นพงษาวดารสำคัญของกรุงศุโขไทย ๒ หลัก กับแท่นศิลาจำหลักลาย อันอยู่น่าปราสาทซึ่งเข้าใจกันว่าเป็นขดานหินที่พ่อขุนรามกำแหงนั่ง มีข้อความปรากฏอยู่ในศิลาจาฤกนั้น แท่นนี้เขาถือกันว่าศักดสิทธิ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประทับแล้วรับสั่งให้นำส่งลงมากรุงเทพ ฯ ได้ก่อฐานตั้งไว้ที่ใต้ต้นมขามน่า

พระอุโบสถวัดสมอราย พร้อมทั้งเสาศิลาจาฤกด้วย ครั้นเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว จึงโปรดให้ยกแท่นศิลานั้นเข้าไปตั้งไว้ที่หน้าหอพระคันธารราฐ หลักศิลาทั้ง ๒ นั้น ตั้งไว้ที่ศาลารายข้างเหนือ ซึ่งปรากฏอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามบัดนี้ ที่ซึ่งตั้งแท่นศิลาแต่ก่อนใต้ต้นมขามวัดสมอราย ได้หาศิลาอื่นมาเปลี่ยนไว้

พระสัมพุทธพรรณี

สิ่งสำคัญซึ่งเนื่องแก่วัดสมอราย ก็คือได้ทรงพระราชดำริห์ให้ช่างปั้นพระรูปอย่างใหม่ตามพระราชอัธยาไศรย แล้วได้หล่อที่วัดสมอรายแต่แรกเสด็จมาประทับคราวที่ ๒ ครั้นเมื่อสำเร็จแล้วทรงบรรจุดวงพระชนม์พรรษาแลพระสุพรรณบัตรเดิม ภายหลังเพิ่มพระบรมสารีริกธาตุ ตั้งไว้ในพระตำหนักเป็นที่ทรงนมัสการ แลเป็นหอสวดมนต์ของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย ตลอดมาจนกระทั่งเสด็จพระราชดำเนินไปประทับวัดบวรนิเวศวิหาร ครั้นเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ในการบรมราชาภิเศก ได้เชิญพระสัมพุทธพรรณีขึ้นตั้งเหนือพระที่นั่งบุษบกมาลา ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เมื่อเสร็จการพระราชพิธีแล้ว จึงโปรดให้เชิญไปตั้งไว้บนถานชุกชี พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามแทนที่พระพุทธสิหิงค์ อันเชิญกลับขึ้นไปไว้พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพระบวรราชวังนั้น

บริสัษย์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระอุสาหอันยิ่งใหญ่ ที่จะบอกเล่าสอบซ้อมพระปริยัติธรรมภิกษุสามเณร อันเป็นบริสัษย์ของพระองค์ ซึ่งเวลาเสด็จอยู่วัดสมอรายมีอยู่เพียงประมาณ ๓๐ ให้แตกฉานในพระปริยัติธรรม ได้เข้าไล่ในสนามแปลได้ประโยคสูง ๆ จนถึงได้ ๙ ประโยคเป็นหลายองค์ เมื่อว่าโดยย่อพระเถระผู้ใหญ่ในคณะธรรมยุติกนิกาย มีสมเด็จพระวันรัต (ทับ) สมเด็จพระพุฒาจาริย์ (ศรี) เป็นต้น ก็ล้วนแต่เป็นบาเรียญวัดสมอรายทั้งสิ้น

มีคำเล่ากันว่าพระเถระทั้งปวง ท่านถือกันว่าต้นมขามที่น่าโบสถ์นั้น เป็นที่เกิดวิชาของท่าน ถึงได้ชวนกันมาสมโภชต้นมขามครั้งหนึ่ง เพราะฉนั้นจึงเป็นต้นไม้สำคัญของวัดนั้น

ยังบริสัษย์ฝ่ายคฤหัสถ์ก็มาก จนเสด็จไปประทับอยู่เสียวัดบวรนิเวศวิหารถึง ๑๔ ปีเศษ แล้วเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จนข้าพเจ้าโตจำความได้ เวลาเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐิน ยังมีสัปบุรุษที่เคยมารับพระธรรมเทศนาของพระองค์ มาเฝ้าอยู่ปีละมาก ๆ ทรงทักทายปราไสยด้วยความคุ้นเคยเป็นอันดี ตลอดจนพวกเขมรคฤสตัง ซึ่งอยู่ใกล้วัด ก็ทรงคุ้นเคยสนิทสนม เช่นพระยาวิเศษสงครามผู้เถ้าเป็นต้นไป

เสด็จไปครองวัดบวรนิเวศวิหาร

ปีวอกอัฐศก จุลศักราช ๑๑๙๘ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า

อยู่หัว เชิญเสด็จให้ไปครองวัดบวรนิเวศวิหาร การพิธีขึ้นตำหนัก เหมือนอย่างสมเด็จพระสังฆราชขึ้นตำหนัก ณ วันเดือนยี่ขึ้น ๒ ค่ำ ๓ ค่ำ ๔ ค่ำ พระสงฆ์ ๒๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ที่พระตำหนักใหม่

ครั้น ณ วันพฤหัศบดีเดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำ เสด็จจากวัดสมอรายไปวัดบวรนิเวศโดยกระบวนเรือ มีเรือดั้ง ๕ คู่ เป็นเรือบรรทุกกลองชนะ ๓ คู่ พิณพาทย์ ๒ คู่ เรือกลองแขกนอกใน ๒ ลำ เรือเอกไชยตั้งบุษบกทรงพระพุทธรูป เอกไชยผูกกันยาเป็นเรือพระที่นั่งทรง เรือกันยาถานานุกรมอันดับ ๒ ลำ เรือกราบข้าราชการตาม ๔๐ ลำ

โปรดให้สมเด็จพระวันรัต (ทับ) ซึ่งเป็นพระอริยมุนี อยู่ครองบริสัษย์ที่วัดสมอรายสืบไป

เรื่องราววัดสมอราย อันเกี่ยวข้องด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แลพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย จบอยู่เพียงนี้ เหตุด้วยย้ายสถานที่ตั้งเจ้าคณะไป ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ยังคงเหลืออยู่แต่ที่จะต้องกล่าวอีกอย่างเดียวว่า เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ บรมราชาภิเศก ในวันเพ็ญวิสาขบุรณมีปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๒๑๓ แล้ว ได้พระราชทานนามวัดสมอรายอันเป็นที่ประทับทรงผนวชของสมเด็จพระบรมชนกนารถ แลพระองค์ กับกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ให้มีนามว่า "วัดราชาธิวาสวิหาร"

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จอุบัติมาในโลกนี้ เพื่อทำประโยชน์แด่บรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่า จึ่งทรงประกอบด้วยพระวิริย

อุสาหแลพระปรีชาญาณ ไพศาลสุขุมยิ่งนัก พระองค์ไม่ทรงหยุดหย่อนในการซึ่งจะเสาะแสวงหาทางอันใด ซึ่งจะทำให้เป็นประโยชน์แก่ประชุมชนทั้งปวง ทรงประกอบไปด้วยพระสติสัมปชัญญะ ทราบกาลทราบสมัย ตั้งอยู่ในขันติเมตตากรุณาอุเบกขา โดยพื้นน้ำพระไทยของพระ-องค์เองไม่ต้องฝืนทำ อันจะให้เห็นเป็นช่องเป็นคราวได้ คำสรรเสริญที่ข้าพเจ้าได้กล่าวนี้ ใช่ว่าจะยกพระคุณอันปรากฏในที่อื่นมากล่าว ข้าพเจ้ากล่าวด้วยพระคุณอันปรากฏมาแล้ว ในเรื่องที่ได้บรรยายมาข้างต้น ถ้าผู้ใดได้อ่านด้วยความมนสิการในใจให้ทั่วถึง ก็จะเห็นได้ดังที่จะกล่าวต่อไปนี้

พระองค์เป็นพระบรมราชโอรสอันประเสริฐ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อเวลาสมเด็จพระบรมราชบิดาเสด็จสวรรคคต มิได้สืบสันตติวงษ์สนองพระองค์ต่อไปในเวลานั้น จะว่าเป็นด้วยพระกำลังน้อย ไม่คู่ควรที่จะแข่งกันกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระเชษฐาธิราชได้ก็จริง แต่ขอให้คิดดูว่าคนซึ่งเลวกว่านั้น เช่นเจ้าลำดวนเจ้าอินทบัตไม่ได้มีฉายาอย่างไรที่จะใกล้เคียงเลย ได้ยินแต่คำรำพรรณเพ้อด้วยความโทมนัศแห่งพระบิดา ยังเก็บเอาไปกำเริบจนตัวตาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าทรงกำหนดพระราชหฤทัย ทราบในการซึ่งจะเป็นเหตุให้พระบรมราชวงษ์ แลพระราชอาณาจักรดำรงมั่น ไม่ให้ช่องแก่สัตรูหมู่ปรปักษ์ภายนอก ทั้งมิให้ขาดโอกาศ ซึ่งพระองค์จะได้ทรงเสาะแสวงหาทาง ซึ่งจะประพฤติ

ให้เป็นประโยชน์แก่บรรพสัตว์ ทรงพอพระไทยในการซึ่งพระองค์ดำรงอยู่ในสมณสารูป ถึงว่าจะทรงละเว้นการงานทั้งปวงนิ่งอยู่มิได้ ก็ไม่ลาผนวชกลับออกมาหาผลประโยชน์แลความศุขในคฤหัสถ์เพศ ซึ่งพระองค์ทรงทราบดีชั่วอย่างไรอยู่แล้ว ฤๅทรงผนวชอยู่แต่ประพฤติแสวงหาความศุขเฉภาะพระองค์ โดยความเกียจคร้าน มีพระราชประสงค์ที่จะทรงทำกิจการ แต่ไม่ทรงเลือกเอากิจการอันเป็นที่ล่อแหลม ซึ่งหวังจะบำรุงกำลังของพระองค์ เพื่อหาช่องโอกาศเป็นใหญ่ในภายน่าโดยอำนาจข้างร้าย พระองค์ดำรงอยู่ในความซื่อตรงต่อกิจวัตร สอดส่องหาทางปฏิบัติซึ่งจะให้ถึงที่วิเศษบริสุทธ ในทางที่พระองค์ทรงบำเพ็ญอยู่เมื่อพระชนมายุเพียง ๒๐ พรรษาเศษ สู้บากบั่นสืบเสาะหาทางปฏิบัติอันควรแก่พระราชอัธยาไศรยอันสุขุม ครั้นเมื่อประสบสิ่งซึ่งเป็นสารประโยชน์ ก็ทรงเผยแผ่ไปในหมู่บริสัษย์ ทั้งคฤหัสถ์บรรพชิต ให้ได้ดำเนินไปในคลองธรรมที่ถูกที่ชอบ พระองค์จะทรงสงเคราะห์แก่ประชุมชนได้ด้วยฉันใด ก็ได้ทรงสงเคราะห์ด้วยประการนั้น กล่าวคือแนะนำอัตถจริยาสัมมาปฏิบัติ ตั้งแบบบรรทัดลงไว้ ได้สืบสาสนวงษ์ลงมาจนถึงบัดนี้ ก็ด้วยพระเมตตาพระกรุณาปรานี แก่ประชุมชนเป็นอันมาก พระคุณสมบัติอันเป็นไปในพระบรมราชสันดานย่อมปรากฏแผ่ไพศาลไป แก่ชนทั้งปวง ย่อมเป็นที่มั่นที่หวังไว้วางใจหมายพึ่งพระบารมี

ครั้นเมื่อมีโอกาศที่ควรก็ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ บำรุงพระพุทธสาสนา สืบพระบรมราชวงษ์ ดำรงรักษาพระราชอาณาจักร

ด้วยธรรมิกอุบายอันควรแก่กาลแลกำลังของประเทศ ทนุบำรุงอาณาประชาราษฎรให้เป็นศุขสถาวรปรากฏยิ่งขึ้นโดยเร็วพลัน เพราะเหตุฉนั้นจึงควรกล่าวว่า พระองค์เสด็จอุบัติมาเพื่อจะให้ประโยชน์เต็มบริบูรณ์ ทั้งฝ่ายพุทธจักรแลอาณาจักร

ข้อความซึ่งกล่าวมาโดยสังเขปนี้ ใช่ว่าจะกล่าวโดยสังเกตฟังคำเล่าบอกจากผู้อื่นแล้วกล่าวตามไป ข้าพเจ้าได้ทราบพระบรมราชประณิตัธยาไศรยทั่วถึง เพราะได้รับพระบรมราชานุสาสน์สั่งสอนยกนิทัศนอุทาหรณ์ ให้ประพฤติรักษาตัว แลไว้วางน้ำใจดังที่ได้ทรงปฏิบัติมานั้นอยู่เนืองนิจ แต่เล็กจนเสด็จสู่สวรรค์คต เพราะเหตุที่ตัวข้าพเจ้าตั้งอยู่ในตำแหน่งที่ทรงยกย่องว่าเหมือนอย่างพระองค์ จึงทรงแนะนำให้ทราบทางที่ควรประพฤติไว้

ส่วนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยกย่องสรรเสริญเป็นอันมาก ว่ามีพระราชหฤทัยตั้งอยู่ในธรรม ปราศจากอิจฉาอาฆาฏ ทรงพระราชศรัทธามั่นในพระพุทธสาสนาประกอบไปด้วยพระปรีชาญาณลึกซึ้งกว้างขวางมั่นคงดำรงอยู่ในสุจริต มิได้ให้เคลื่อนคลาศจากราชประเพณี ถ้าหากว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ดำรงอยู่ในราชธรรมอันประเสริฐแท้จริง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็คงจะได้ทรงรับความเดือดร้อนเป็นอันมาก อย่างเช่นหม่อมไกรสรไม่ได้เป็นเจ้าเข้าเจ้าของแผ่นดินอย่างใด มีแต่ฉายาซึ่งนึกขึ้นในใจตัวเอง ว่าถ้า

หากว่าไม่มีใครบางที่ตัวจะได้เป็นใหญ่บ้างเท่านั้น ยังสำแดงความอาธรรม์น้ำใจทุจริตรังแก อิจฉาอาฆาฏด้วยความหยาบคายร้ายกาจเป็นอันมากซึ่งลงปลายก็ได้รับผลแห่งใจชั่วแลความประพฤติไม่ดีนั้น

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนับถือยกย่องไว้วางพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยความเคารพนับถือแลพระเมตตาแท้จริง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์ ทรงเคารพต่อพระบรมราชบรรพบุรุษ แลมีพระราชประสงค์ ที่จะรักษาความสงบในพระบรมราชวงษ์ แลรักษาพระราชอาณาเขตร ให้ดำรงอยู่ยืนยาวยิ่งกว่าเห็นแก่ประโยชน์ฤๅความศุขส่วนพระองค์ ทรงปฏิบัติอธิฐานพระราชหฤทัยในสัจธรรมอันเที่ยงตรง มิได้ถือว่าพวกเราพวกเขา ทรงยกย่องแลกดขี่ตามความดีแลชั่ว เป็นราชประเพณีคล้ายคลึงกันมา

เหตุฉนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงว่าจะไม่โปรดพระห่มผ้าอย่างมอญ ก็มิได้ทรงห้ามปรามขัดขวาง ฤๅเกียจกันอย่างหนึ่งอย่างใด พระสงฆ์ฝ่ายคณะธรรยุติกนิกาย ก็ได้เป็นพระราชาคณะแลเป็นบาเรียญ เป็นคนโปรดปรานก็มี เสมอเหมือนกันกับพระสงฆ์มหานิกาย

ส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเล่า ถึงว่าพระองค์ทรงตั้งคณะธรรมยุติกนิกายขึ้น ถ้าเป็นใจผู้อื่น มีพระเจ้ารามาธิบดีในรามัญประเทศเป็นตัวอย่าง คงจะได้บังคับบีบคั้นพระมหานิกาย

เสียหนักหนา นี่หาเป็นเช่นนั้นไม่ ทรงพระกรุณาโปรดอนุญาตให้ถือปฏิบัติสาสนาตามใจตัว ทรงยกย่องทนุบำรุงเสมอกันทั่วไปตามคุณวุฒิ มิได้เลือกว่าเป็นธรรมยุติกา ฤๅมหานิกาย ข้อใดซึ่งจะควรแนะนำให้ดำเนินไปในทางปฏิบัติที่ชอบที่ควร ก็ได้ทรงแนะนำชักชวนโดยธรรมิกอุบาย พระสงฆ์ฝ่ายคณะมหานิกายก็พลอยประพฤติดีขึ้นด้วยเป็นอันมาก ไม่พักต้องใช้อาญาอย่างพระเจ้ารามาธิบดีกรุงรามัญ

ไม่แต่ฝ่ายบรรพชิต ถึงฝ่ายคฤหัสถ์ที่ได้หมิ่นประมาทประทุษฐร้ายต่อพระองค์อย่างหนึ่งอย่างใด ก็มิได้ทรงอาฆาฏจองเวร เมื่อตกอยู่ในอำนาจของพระองค์ก็ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงตามคุณานุรูป ย่อมปรากฏอยู่แก่ใจทั่วกัน

ด้วยเหตุฉนั้น เมื่อจะจบหนังสือฉบับนี้ ที่กล่าวท้าวถึงเรื่องธรรมยุติกา อันเนื่องอยู่ในวัดราชาธิวาส ข้าพเจ้าจึงถือเอาโอกาศที่จะสรรเสริญน้ำพระราชหฤทัย แลพระเดชพระคุณ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์ไว้ด้วยประการฉนี้

การก่อสร้างที่ปรากฏ
อยู่ในวัดสมอรายจนเวลาที่ปฏิสังขรณ์ครั้งนี้

พระอุโบสถอันได้กล่าวมาแล้ว ว่าเป็นของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาททรงปฏิสังขรณ์เป็นรูปตึกฤๅกุฎีนกจุนทอง กว้างแลเตี้ยชรอยเดิมจะมีพะน่าพะหลัง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรด จึงได้แก้ยกขึ้นเป็นเก๋ง ๓ ห้องขวางทั้งด้านน่าด้านหลังผอม

สูงบังจั่ว แต่ชำรุดซ่อมมาในรัชกาลที่ ๔ ครั้งหนึ่ง ประจุบันนี้ครั้งหนึ่ง เก๋งขวางน่าท้ายแยกห่างออกไปจากผนังเดิม แต่ครั้นภายหลังร้าวแยกที่กลางพระอุโบสถน่าต่างทรุด ต้องยาอยู่เปนนิจ ครั้นเมื่อจะปฏิสังขรณ์ครั้งนี้ ได้ขุดลงไปดูราก เห็นหามีหมอนแลอย่างหนึ่งอย่างใดไม่ แต่พื้นแผ่นดินนั้นแขงมาก ชรอยจะเห็นเช่นนั้น จึงขุดแต่ดินกระทุ้งด้วยอิฐหักแล้วก่อขึ้นมา ผนังกว้าง ๒ ศอกเศษตลอด ด้วยเหตุนั้นจึงได้ทนทานมาได้นาน แต่ครั้นเมื่อทำเก๋งขวางข้างน่าข้างหลัง ก่อรากใหม่ก็ไม่แน่นแลใช้ปูนหอย ละลายร่วนเปนโคลนไปหมด เก๋งนั้นเอนออกจากหลังใหญ่ทั้งน่าหลัง ถ่วงให้ผนังโบสถ์ครากชำรุดร้าว ลายเขียนภายในเปนเทพชุมนุมหลังผนัง หว่างน่าต่างเปนอสุภสิบ เพดานแลฝาปิดทองลายฉลุ ซ่อมในแผ่นดินประจุบันนี้ ชำรุดต่างบ้าง น่าต่างปั้นปูนน้ำมันลายต้นไม้ ในรัชกาลที่ ๔ ทองลอกลายหลุดชำรุดมาก

ซุ้มสิมาน่าท้ายเข้าไปอยู่ในเก๋งหลังขวาง สิมากลางย่าน ข้างเหนือข้างใต้ อยู่ใกล้แลตรงประตูกำแพงแก้ว จึงทำให้คิดเห็นว่าโบสถ์โบราณของเดิม ก่อนกรมพระราชวังทรงปฏิสังขรณ์นั้น น่าจะสั้นแลแคบกว่านี้ คงจะได้รื้อขยายออกไปรอบตัวแต่ออกด้านน่าแลด้านท้ายมาก ซุ้มเสมาจมลงไปอยู่ในดินจนหมดน่ากระดานพื้นจะได้ก่อพระทรายสูงขึ้นมาแต่เดิมเปนอันมาก

ในรัชกาลที่ ๓ เห็นจะได้ซ่อมทั่ววัดอีกคราวหนึ่ง กำแพงแก้วแลเสาเม็ดมุม จึงได้เปนฝีมือรัชกาลที่ ๓ แต่ประตูเหมือนจะแก้ใหม่ใน

รัชกาลที่ ๔ เอนคว่ำจะพังทั้ง ๔ ประตู เพราะใหม่ต่อเก่าไม่ติด

หอรฆังเป็นรูปเก๋งจีนอิงกำแพงแก้วเอนตแคงทั้ง ๒ หอ เพราะทำรากไม่แน่น

หอพระหลังพระอุโบสถ พระเจดีย์กดท้ายจมน่าเชิดทั้ง ๒ หลัง

พระเจดีย์ สังไสยว่าจะก่อหุ้มพระเจดีย์เดิม จึ่งได้เยืองสูนย์พระอุโบสถถึง ๓ ศอก เป็นฝีมือรัชกาลที่ ๔ ฝีมือทรามมาก สูงประมาณ ๑๐ วา มีพระเจดีย์ฐานเหลี่ยมรฆังเพื่องขนาดต่าง ๆ ไม่เท่ากันอยู่น่ากำแพงแก้ว ๔ องค์ หลังพระเจดีย์ ๔ องค์ มีดอกบัวฐานเหลี่ยมน่าพระเจดีย์ ๖

มีศาลาเก๋งจีนเล็กหลังหนึ่งเขื่องหลังหนึ่งอยู่มุมกำแพงแก้ว

มีตพานเก๋งน่าพระอุโบสถตพานหนึ่ง ทรุดแยกชำรุด ตพานไม่มีเก๋งตพานหนึ่ง

มีศาลาไม้มุงกระเบื้องฝรั่ง คร่อมคูน่า ทำใหม่พึ่งแล้วเรียกว่า "สันตสมาคม" เป็นของหม่อมเจ้าหญิงสุภาภรณ์ ในกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย สร้างหลังหนึ่ง

ข้างใต้มีพระตำหนักพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ช่อฟ้าใบรกา ๕ ห้องเฉลียงรอบฝากระดาน เสาชาดหลังหนึ่ง มีชาลารอบ

ด้านตวันออกมีหอไตรฝากระดานอิงกำแพงแก้วหอหนึ่งชำรุด มีเรือน ๒ ห้องประจำมุมกำแพงแก้วทั้ง ๔ มุม

ด้านเหนือพระตำหนักมีเก๋งจีนทำฝีมือดีหลังหนึ่ง แต่ชำรุด

เสาขาด

ด้านใต้พระตำหนักมีกุฎีเตีย เป็นที่อยู่พระพรหมมุนี (เหมือน) เมื่อยังเป็นบาเรียญหลังหนึ่ง

ต่อออกไปข้างใต้เป็นกุฎีสมเด็จพระวันรัต (ทับ) อิ่มหย้าหรันทำถวายแต่ทิ้งร้างหลังหนึ่ง

มีสระซึ่งพึ่งทำแล้วใหม่มีหอไตรเล็กอยู่กลางหลังหนึ่ง

กุฎีหมู่ต่อออกไปข้างตวันออกแห่งพระตำหนักทำแผ่นดินประจุบันนี้ซึ่งเป็นที่สังฆ์อยู่หมู่หนึ่ง

กุฎีหมู่ด้านตวันออกหลังพระเจดีย์ ซึ่งเรียกว่า คณะต้นสมอ มีหอสวดมนต์แปลงเป็นโรงเรียนหลังหนึ่ง

กุฎีหมู่ที่พังบ้างแล้วแต่ยังมีหลังคาอยู่ ๒ หมู่ นอกนั้นร้างรวนซวนเซแตล้มทั้งสิ้น

กุฎีหมู่ตวันออกนี้เห็นจะเป็นกุฎีเดิมมีมาบ้าง เพราะมีตำหนักหม่อมเหม็นร้างไม่มีพื้น ไม่มีหลังคาอยู่หลังหนึ่ง

มีสระแลศาลา จีบภรรยาพระยาอัพภันตริกามาตย์ (ดิด) ทำขึ้นใหม่ เขื่อนชุดแยกสระหนึ่ง

คณะข้างเหนือ ซึ่งเรียกว่า คณะพระธรรมวิโรจน์ เหลือที่ยังมีหลังคาอยู่ ๒ หมู่แต่เสาขาดหมด ที่ได้ซ่อมให้พระภัทรมุขอาไศรยหมู่หนึ่ง

กุฎีด้านเหนือนี้ได้ความว่าทำในรัชกาลที่ ๓ พระวิสูตรโยธามาตย์

(กุหลาบ) เป็นผู้ทำ

ด้านน่านอกคูพระอุโบสถ มีการปเรียญตึกอย่างแบบรัชกาลที่ ๓ ใหญ่หลังหนึ่ง ศาลาขวางน่าหลังใช้เป็นโรงเรียน ศาลาข้างทางขึ้นพระอุโบสถ ๒ หลังเป็นศาลาพื้นดิน เห็นจะเป็นของเดิมซ่อมรัชกาลที่ ๓ แล้วไม่ได้ซ่อมอีก

ศาลาไม้ช่อฟ้าใบระการิมน้ำแต่เดินงอกขึ้นมาอยู่บนบกหลังหนึ่ง

ศาลาฝาลูกกรง เป็นที่ทำครัวงานเมรุหลังหนึ่ง

ศาลาตพานน้ำชำรุดมากหลังหนึ่ง

ศาลาไม้ริมน้ำเหลือแต่เสาหลังหนึ่ง

ศาลาปูนน่าเมรุชำรุดมากหลังหนึ่ง

โรงทิมเผาศพเจ้าจอมมารดาแพรัชกาลที่ ๔ ก่ออิฐกรุถือปูนหุ้มเสา เสาขาดชำรุดหลังหนึ่ง

สามสร้าง ๒ หลังชำรุดหลังหนึ่ง

โรงควงจวนจะล้มหลังหนึ่ง

นอกนั้นยังมีโรงเรือแลกระท่อมเล็กน้อย ต้นไม้เล็กแลหญ้าขึ้นรก แต่ไม้ใหญ่มีเป็นหย่อม ๆ ห่าง ๆ ไม่หนาทึบเช่นที่เล่ากันมา ไปมีที่ว่างแต่เฉภาะน่าพระอุโบสถ

รวมสิ่งซึ่งเหลืออยู่ในวัดราชาธิวาส เมื่อปฏิสังขรณ์มีเท่านี้

การปฏิสังขรณ์

การที่จะปฏิสังขรณ์ได้ตั้งลงเป็นบรรทัดไว้ว่า จะเป็นไม้ฤาอิฐ

หักกากปูนอันใด จะได้ใช้ในการปฏิสังขรณ์วัดให้หมดไปในนั้น สิ่งใดขาดจึงจะเติมใหม่ แต่ของเดิมอาไศรยได้น้อย เพราะเหตุที่เป็นฝีมือหยาบทั่วไปทุกแห่ง แลต้องรื้อมากเกือบจะหมด เพราะจะหาอะไรได้ฉากได้ดีจึงเป็นไม่มีสักสิ่งเดียว สิ่งซึ่งตั้งใจจะรักษาไว้เช่นพระอุโบสถก็ต้องขุดรุ้งเข้าไปทำรากใหม่ ที่เลนน่าวัดกว้างออกไปจนเวลาน้ำถึงตพานไม่ถึงน้ำ จึงได้ถมออกไป ตั้งใจว่าจะให้ถึงที่สุดซึ่งจะถมได้ การซึ่งพรรณาสิ่งที่มีอยู่ในวัดไว้ในท้ายหนังสือนี้ เผื่อว่าเมื่อนานไปได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงแล้วจะลืมเสียจำไม่ได้ เมื่อท่านผู้ใดจะมาในภายน่าอยากทราบว่าเดิมวัดราชาธิวาสเป็นอย่างไร จะได้กางสมุดนี้ออกตรวจสอบ ส่วนท่านทั้งหลายที่ประกอบด้วยศรัทธาแลจงรักภักดี ได้เข้าเงินช่วยในการปฏิสังขรณ์นี้ อันได้ลงมือทำมาถ้วนสามเดือนแล้ว แลได้อนุโมทนาในส่วนกุศลให้สำเร็จวิบูลยผลตามประสงค์ทุกประการ

พระที่นั่งอัมพรสถาน

วันที่ ๖ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหามกุฎราชวิทยาลัย
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา พ.ศ. ๒๔๙๙

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา พ.ศ. ๒๔๙๙